

**NKANELO WA MATEKANELO YA
NDHAVUKO WA VATSONGA (AN
ANALYSIS ON HOW MARRIAGE WAS
CONDUCTED ACCORDING TO
VATSONGA TRADITION)**

HI

T.J.BILA

SUBMITTED IN PARTIAL FULFILMENT

FOR THE DEGREE OF

MASTERS IN AFRICAN LANGUAGES

IN THE

DEPARTMENT OF LANGUAGES

FACULTY OF HUMMANITIES

School of languages and communication
studies

AT THE

UNIVERSITY OF LIMPOPO

SUPERVISOR: DR O.R CHAUKE

YEAR: 2014

DECLARATION

I declare that **Nkanelo wa
matekanelo ya ndhavuko wa Vatsonga
(An nalysis on how marriage was
conducted according to Vatsonga
tradition)** hereby submitted to the
University of Limpopo, for the degree of
Masters of Arts in the Department of
Languages has not previously been
submitted by me for a degree at this or any
other university, that is my work in design
and in execution, and that all materials
contained herein has been duly
acknowledged.

T.J. BILA (Mrs.) **YEAR**
INITIALS AND SURNAME **2014**

.....
SIGNATURE

KU NYIKETA

Xitsalwana lexi ndzi nyiketa eka varhandzi va Xitsonga, laha hi katsa vatsari na vahlayi va rona. Hi xitsalwana lexi ndzi rhandza ku kucetela vanhu leswaku a hi yiseni emahlweni ku tsala matsalwa yo hambanahambana hi Xitsonga ni leswaku ntirho wo endla milavisiso wu nga gimetiwi.

DEDICATION

This essay is dedicated to all Xitsonga lovers, including readers and authors of this language. By this essay I am encouraging all Vatsonga people to continue writing different types of Xitsonga books and that research of this nature must be done non-stop.

XIKHENSO

Ndzi rhandza ku khensa eka vanhu hinkwavo lava ndzi pfuneke eku lulamiseni ka xitsalwana lexi xa Digiri ya Masters eka tindzimi ta Xintima (African Languages). Ndzi khensa ndzi vuyelela eka Dokodela O.R Chauke kuva u tinyikile nkarhi wo ndzi letela eka ntirho lowu. Ku dya i ku engeta Mhlengwe, khanimamba.

A ndzi rivali ku khensa na n'wina hinkwenu valeteri va mina eka Digiri ya Masters ya tindzimi ta Afrika, mi ve na xiave xikulu na n'wina eku tsariweni ka ntirho lowu.

Eka vatswari ku nga Mphephu N'wa-Salani ntombi ya ka Mashele na wena Mxadzhi, sirha Hasani James Maluleke ku va mi ndzi kombile misava mi tlhela mi ndzi kurisa hi rirhandzu. Hi n'wina mi nga endla leswaku ndzi rhandza dyondzo hikuva a mi ndzi seketela ku sukela kwale xikolweni xa le hansi.

Ndzi rhandza nakambe ku tisa marito yo khensa eka Nghamula ya mina yena tata wa vananga, Gezani, ku va u ndzi pfumelerile ku tirhisa nkarhi lowu a ndzi fanele ndzi ri karhi ndzi tirha swa muti, ku va ndzi tsala xitsalwana lexi. Ndzi khensa ngopfu na ku seketeriwa, ku khutaziwa ku sukela eku sunguleni ku kondza ndzi heta.

Vananga ku nga Wisani, Bongani, Mahlari na Langutelani ndza mi khensa na n'wina hikokwalaho ka ntirho lowu. Bongani a wu pfa u etlela loko ri xa u ri karhi u ringeta ku ndzi pfuna, ndza khensa ntombi ya mina. Switukulwana swa mina Nhlamulo na Hope ndzi khensile.

A ndzi rivali vakhegula na vakhalabya lava nga ndzi pfuna ku kuma vuxokoxoko bya matekanelo ya ndhavuko wa Vatsonga ku nga:Nyanisi N'wa-Jiwawa Sithole, Dayina Mbhalati, kokwana Magezi jaha ra Van'wanati, Javurisa Baloyi, Ndhen'eza Maluleke, Tsatsawani Maluleke, N'wa-Gija Chauke, Phahlela Baloyi na Misisinyana Nkanyane.

INKOMU!!!!

ACKNOWLEDGEMENT

My acknowledgement goes to all the people who have helped me in writing this research of Masters' degree in African Languages which I did in Xitsonga language. Firstly I want to acknowledge my supervisor Dr. O.R Chauke for allowing me to steal your time by the time you were assisting me to write this essay. Thanks for your guidance and encouragement you gave to me.

Not forgetting to acknowledge all my lecturers of Masters' degree in African Languages, you have also played an important role in preparation of this work.

To my parents Mphephu N'wa-Salani and your late husband who is my father Hasani James Maluleke, thank you for bringing me into this world of challenges, competitions and opportunities. I thank you for your support that you showed me from the primary school level.

I would like to also acknowledge my husband, Gezani Bila. You allowed me to use time which I should have used for my family, but to use it preparing this essay.

To my children Wisani, Bongani, Mahlari and Langutelani, I thank you for allowing me to write this research. Bongani you sometimes slept very late trying to help me, thanks my daughter. Thanks also to my grand-children Nhlamulo and Hope.

Thanks very much to elder people from whom I got information on how marriage was conducted according to Xitsonga tradition, NyanisiN'wa-jiwawaSithole, DayinaMbhalati, Magezi Mun'wanati Maluleke, Javurisa Baloyi, Ndhen'eza Maluleke, Tsatsawani Maluleke, Phahlela Baloyi, N'wa-Gija Chauke and Msisinyani Nkanyani

I THANK U.

VUNDZENI

NDZIMA YA 1

1.1 Manghenelo

1.2 Xitatimendhe xa xiphiqo

1.3 Xikongomelo xandzavisiso

1.4 Nkoka wa ndzavisiso

1.5 Mitirho leyi endliweke

1.6 Maendlelo

1.6.1 Maendleloxiidzi ya ndzavisiso yo sungula

1.6.2 Maendleloxiidzi ya ndzavisiso ya vumbirhi

1.7 Nxopaxopo wa vundzeni bya tsalwa

1.8 Xikopu xa ndzavisiso

NDZIMA YA 2

2.1Tihlamuselo ta matheme

2.1.1 Vukati

2.1.2 Ndhavuko

2.2 Tinxaka ta vukati

2.2.1 Vukati bya nsati un'we

2.2.2 Vukati bya tsengwe

2.2.3 Vukati byo sindzisiwa

2.2.4 Vukati byo lulamiseriwa

2.2.5 Vukati byo tekana na xaka ra le kusuhi

2.3 Tinxaka ta matekanelo

2.3.1 Ku onha\ tshova rinhlampfu

2.3.2 Ku tekiwa\ ku teka eka tinxaka timbe

2.3.3 Ku tlhakisa

2.3.4 Ku tlhaka

NDZIMA YA 3

3.1 Ku vulavurisa

3.2 Masagwadi kumbe mubejo

3.3 Ku vonana

3.4 Ku lovola

3.5 Ririmi leri tirhisiwaka loko ku lovorwa

3.6 Evukon'wanini

3.7 Endzhaku ka ku lovola

3.8 Ku kombela mati

3.9 Ku laya nhwana a nga se ya evukatini

3.10 Ku phahliwa ka nhwana loko a nga se hloma

3.11 Ku korhoka

NDZIMA YA 4

4.1 Hlomisa na nuna

4.2 Hlomisa na vingi

4.3 Hlomisa na vahariva

4.4 Hlomisa na vana lava ha ri ku vantsongo

4.5 Leswi endliwaka ku sukela loko wansati a tikile ku fikela loko a veleka n'wana

4.5.1 Nkarhi wa ku veleka

4.5.2 Ku thya vito ra n'wana

4.5.3 Ku tiyisa n'wana na ku tshungula xa le nhlokweni

4.5.4 N'wana a humesiwa endlwini

4.5.5 Swakudya swa n'wana loyi a ha ku velekiwaka

4.5.6 N'wana a biwa hi milombyana

4.5.7 N'wana a tshikisiwa ku mama\lumuriwa

4.5.8 Makuriselo ya vana endyangwini wa tshengwe

4.6 Swiyila leswi kongomaneke na majaha na vanhvana

4.7 Vukhomba

4.9 Engomeni

NDZIMA YA 5

5.1 Swiave leswi tekiwaka hi vanhu vo hambana va ndyangu loko wanuna a lava ku teka nsati wa vumbirhi

5.2 Xiave xa nsati lowo sungula

5.3 Xiave xa vatswari

5.4 Swivangelo swo va wanuna a teka nsati wa vumbirhi

5.5 Ku huma muti

5.6 Rifu na rifa

5.7 Endzhaku ka nkosi

NDZIMA YA 6

6.1 Ku songasonga xitsalwana

6.2 Swibumabumelo

6.3 Tibuku leti tirhisiweke

SUMMARY OF WHAT IS INSIDE

CHAPTER 1

1.1 Introduction

1.2 Problem statement

1.3 Aim (objectives) of the study

1.4 Significance of the study

1.5 Literature review

1.6 Methodology

1.6.1 Primary research method

1.6.2 Secondary research method

1.7 Textual analysis

1.9 The scope of the study

CHAPTER 2

2.1 Defining of terms

2.1.1 Marriage

2.1.2 Tradition\ culture

2.2 Types of marriages

2.2.1 Monogamy

2.2.2 Polygamy Forced

2.2.3 Forced marriage

2.2.4 Arranged marriage

2.2.5 Getting married to a relative

2.3 Different ways of being involved in marriage

2.3.1 Impregnating a girl before marriage

2.3.2 Marrying from other ethnic group

2.3.3 A girl is forced to the husband's house before bride price is fully paid

2.3.4 A girl went to a man's house without being asked for a hand in marriage

CHAPTER 3

- 3.1 To ask a girl for a hand in marriage
- 3.2 Engagement
- 3.3 The guy visited girl he is about to marry with
- 3.4 Paying of the bride price
- 3.5 Terminology that is being used when paying of bride price is in progress
- 3.6 The groom in his parents in-law's house
- 3.7 After lobola has been paid
- 3.8 To ask for a bride to go to her husband's house
- 3.9 The bride is given rules on how to conduct herself before her in-laws
- 3.10 The ancestors are being told that the girl is leaving to her husband's house
- 3.11 The bride and who accompanied her to her in-laws' house

CHAPTER 4

- 4.1 Relationship between husband and wife.
- 4.2 The bride and her parents in- law.
- 4.3 The bride and her sisters' in-law.
- 4.4 The bride and younger children in the family.
- 4.5 What is supposed to be done from when the woman gets pregnant until giving birth.
- 4.6 Giving birth time.

- 4.7 The child is given a name.
- 4.8 The new born baby is treated by a traditional healer as to strengthen it.
- 4.9 The baby taken out of the house.
- 4.10 Food which is good for a new born baby
- 4.11 When the baby get sick
- 4.12 The mother stops breastfeeding her child.
- 4.13 How children were being raised in a polygamy family.
- 4.14 Taboos special for boys and girls.
- 4.15 Initiation school for girls.
- 4.16 Initiation school for boys.

CHAPTER 5

- 5.1 Role played by different family members when the man wants to marry a second wife
- 5.2 Role played by the first wife.
- 5.3 Role played by parents
- 5.4 Reasons for a man to marry a second wife.
- 5.5 A married man move out of his parents' house to build his own.
- 5.6 Death and inheritance.
- 5.7 After burial.

CHAPTER 6

6.1 Summary of the whole essay.

6.2 Recommendations.

6.3 Bibliography.

NONGONOKO

NDZIMA YA 1

1.1 Manghenelo	1
1.2 Xitatimendhe xa xiphiso	1
1.3 Xikongomelo xa ndzavisiso	3
1.4 Nkoka wa ndzavisiso	4
1.5 Mitirho leyi endliweke	4
1.6 Maendlelo	8
1.6.1 Maendleloxiidzi ya ndzavisiso yo sungula	8
1.6.2 Maendleloxiidzi ya ndzavisiso ya vumbirhi	9
1.6.3 Nxopaxopo wa vundzeni bya tsalwa	10
1.7 Xikopu xa ndzavisiso	11

NDZIMA YA 2

2.1 Manghenelo	12
2.2 Tinhlamuselo ta matheme	12
2.2.1 Vukati	12
2.2.2 Vukati bya nsati un'we	16
2.2.3 Vukati bya tshengwe	17
2.2.4 Vukati byo sindzisiwa	20

2.2.5 Vukati byo lulamiseriwa	21
2.2.6 Vukati byo tekana na xaka ra le kusuhi	22
2.3 Ndhavuko	23
2.4 Tinxaka ta matekanelo	26
2.4.1 Ku onha/tshova rinhlampfu	26
2.4.2 Ku tekiwa/ku teka eka tinxaka timbe	27
2.4.3 Ku tlhakisa	28
2.4.4 Ku tlhaka	28

NDZIMA YA 3

3.1 Manghenelo	30
3.1.1 Ku vulavurisa	30
3.1.2 Masagwadi kumbe mubejo	31
3.1.3 Ku vonana	31
3.1.4 Ku lovola	32
3.2 Ririmi leri tirhisiwaka loko ku lovorwa	34
3.3 Evukon'wanini	38
3.4 Endzhaku ka ku lovola	40
3.4.1 Ku kombela mati	40
3.4.2 Ku laya nhwana a nga se ya evukatini	42
3.4.3 Ku phahliwa ka nhwana loko a nga se hlomisiwa	43
3.4.4 Ku korhoka	45

NDZIMA YA 4

4.1 Manghenelo	46
4.1.1 Hlomisa na nuna	46
4.1.2 Hlomisa na vingi	47
4.1.3 Hlomisa na vahariva	48
4.1.4 Hlomisa na vana lava ha ri ku vantsongo	48
4.2. Leswi endliwaka ku sukela loko wansati a tikile ku fikela loko ku velekiwa n'wana	49
4.2.1 Nkarhi wa ku veleka	49
4.2.2 Ku thya vito ra n'wana	50
4.2.3 Ku tiyisa n'wana na ku tshungula xa le nhlokweni	52
4.2.4 N'wana a humesiwa endlwini	53
4.2.5 Swakudya swa n'wana loyi a ha ku velekiwaka	53
4.2.6 N'wana a biwa hi milombyana	53
4.2.7 N'wana a tshikisiwa ku mama/lumuleriwa	54
4.3 Makurisele ya vana endyangwini wa tshengwe	55
4.3.1 Swiyila leswi kongomaneke na majaha na vanhwana	57
4.4 Vukhomba	58
4.5 Engomeni	60

NDZIMA YA 5

5.1. Manghenelo	64
5.2 Swiave leswi tekiwaka hi vanhu vo hambana va ndyangu loko wanuna a lava ku teka nsati un'wana	64
5.2.1. Xiave xa nsati lowo sungula	64
5.2.2. Xiave xa vatswari	65
5.3 Swivangelo swo teka nsati wa vumbirhi	66
5.4. Ku huma muti	67
5.5. Rifu na rifa	68

NDZIMA YA 6

6.1 Ku songasonga xitsalwana	71
6.2 Swibumabumelo	71
6.3 Tibuku leti tirhisiweke	73

NDZIMA YA 1

1.1 MANGHENELO

Ku tekana hi loko wanuna na wansati va fikelela ntwanano wo aka muti swin'we tani hi nuna na nsati, kumbe ku nghena eka swa vukati swin'we. Vanhu va tinxaka hinkwato va tekana, kambe swi hambana hikuva rixaka rin'wana na rin'wana ri swi endla hi ku landza ndhavuko wa rona. Vatsonga na vona va na ndhavuko wa vona loko swi ta eka timhaka ta vukati kumbe ku tekana. Ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga ku tekana i ndlela yo vumba vuxaka exikarhi ka mindyangu ya vatekani. Matekanelo ya ndhavuko wa Vatsonga ya hambana kule na leswi hi vonaka swi humelela eka rixaka ra Vatsonga lava hanyaka eka nguva leyi. Vatsonga va namuntlha va cukumetile ndhavuko wa vona loko swi ta eka timhaka ta swa vukati.

1.2 XITATIMENDHE XA XIPHIQO

Ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga loko swi ta eka timhaka to tekana kumbe vukati, a ku ri na milawu ya matekanelo leyi a yi fanele yi landzeleriwa, nhwana a vulavurisiwa a tlhela a lovorwa loko a nga se hloma evukatini, kasi eka masiku ya namuntlha a swa ha ri tano, hi vona vanhvana vo tala va ya tshama lomu mitini ya vanhu ehandle ko lovorwa.

Hartman (1991:34) u vula leswi landzelaka hi xikongomelo xa swa vukati eka rixaka ra Vatsonga:

A union between a man and a woman cannot be recognized as a marriage legitimizing the birth of their children unless the specific procedure which is

accepted by the community, has been followed.

Hartman (1991:34) u ya emahlweni a ku:

The most widely-encountered (and this the most generally accepted) ways of contracting a marriage display two aspects, viz, the contractual aspects and the ceremonial.

Hi ku landza marito ya Hartman hi nga vula leswaku ku va wanuna na wansati va hlangana a swi endli leswaku vana lava va nga ta va veleka va tekiwa va ri va le nawini, handle ka milawu kumbe maendlelo ya ndhavuko wa rixaka rolero, naswona tindlela leti amukelekaka eka timhaka ta swa vukati hi tlhelo ra ndhavuko hi loko vanhu va nghena eka ntwanano tani hi ku tiboha na ku endla ntlangu wo hlomisa.

Eka masiku ya namuntlha leswi boxiweke laha henhla swo fanisiwa na xitori, a swa ha landzeleriwi. Hi kuma wanuna na wansati va tshama swin'we va tlhela va veleka vana vo hundza un'we ku nga humesiwanga nchumu eka vatswari va lowa xisati.

Loko ku endliwa timhaka ta ndzovolo a ku ri ku endlela leswaku vuxaka exikarhi ka mindyangu yimbirhi byi tiya. Vamaseve va namuntlha a va dzahisani fole kumbe kona ku fayana tinhwala hikuva a ku na nchumu lexi nga va hlanganisa. Loko van'wana vatswari vo tshuka va va na nkateko wo lovoleliwa n'wana, u ta durhisiwa onge o xavisiwa, ku vuriwa leswaku va n'wi dyondzise xikolo.

Kun'wana swa endleka leswaku mukon'wana a nghenisa mali yo lovola eka akhawuti ya le bangini ya vatswari va nhwana, kasi van'wana ko hlangana vatswari va nhwana na va jaha kutani va nyikana mali. Leswi na swona swi hi onhela ndhavuko wa hina

tanihi Vatsonga. Vana va hina namuntlha va endla leswi va nge i “vat en sit”, hikokwalaho na vukati bya kona a byi yi ekule hikuva lowa jaha a nga n’wi tirhelangi nsati wa kona. Vukati bya tolo a byi ri na ndzhuti byi tlhela byi naveta hikuva vanhu va kona a va hlonipha tanihi loko va tekana hi ku landzelela milawu ya matekanelo ya ndhavuko, kambe vukati bya namuntlha ku hava nhlonipho hikuva vanhwana a va ha layiwi hi vatswatsi loko va nga se nghena kumbe ku hloma evukatini. Hi ndzavisiso lowu hi lava ku ringeta ku vuyisa vanhu eka ndhavuko wa vona.

1.3 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku humesela erivaleni maendlelo ya ndhavuko wa Vatsonga loko swi ta eka timhaka ta matekanelo, tona ti katsa swo fana na leswi landzelaka:

- (a) Ku lemukisa Vatsonga hi nkoka wa ndhavuko loko swi ta eka matekanelo.
- (b) Ku lemukisa vahlayi hi tinxaka to hambana ta matekanelo ya ndhavuko.
- (c) Ku humelerisa mikhuva yin’wana ya Vatsonga ya matekanelo leyi nga tshikiwa hi ku nghenelela ka ndhavuko wa Valungu.
- (d) Ku hlohlotela Vatsonga ku tlhelela eka timitsu ta vona va tekela ndhavuko wa vona enhlokweni.
- (e) Ku lemukisa tlhelo ra kahle/rinene ra ku nghenelela ka matekanelo ya Xilungu.
- (f) Ku komba nkoka wa matekanelo ya ndhavuko wa Vatsonga eka rixaka ra ximanguva lawa.

1.4 NKOKA WA NDZAVISISO

I swa nkoka ku endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi ya matekanelo ya ndhavuko wa Vatsonga leswaku ku ta fikeleriwa swo fana na leswi:

- (a) Vatsonga lava nga pfaleka mahlo va ta kota ku vona hi laha matekanelo ya ndhavuko ya nga na nkoka hakona.
- (b) Endzhaku ka ku hlaya ndzavisiso lowu lava nga na ku tsakela kun'we na ku tiyimisela va ta sungula ku landzelela matekanelo ya xintu.
- (c) Manyunyu lama vanhu va nga sungula ku va na wona va tsan'wa matekanelo ya ndhavuko ma ta ya ma ri karhi ma hunguteka.
- (d) Vanhu va ta tlhelela eka ndhavuko wa vona.
- (e) Vanhu va ta sungula ku landzelela matekanelo ya ndhavuko, kambe va ri karhi va teka na leswi nga kahle eka ndhavuko wa Valungu.
- (f) Vatsonga va nguva leyi va ta vona nkoka wa matekanelo ya ndhavuko wa vona.

1.5 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u ta va a langutane ngopfu na ku xopaxopa mavonelo ni miehleketo ya swidyondzeki swo hambanahambana mayelana na ndhavuko na vukati kumbe ku tekana. Leswaku ndhavuko a wa ha tirhi eka Vatsonga loko swi fika eka timhaka ta vukati swi tiyisisiwa hi vatsari vo hlaya.

1.5.1 MBITI (1969)

Mbiti (1969:220) u lavisile a kuma leswaku ndhavuko wa lahleka loko swi fika eka matekanelo, hi twa hi loko a vula leswi:

Another manifestation of this strain is that a number of parents demand costly marriage gifts in view of the fact that they spend their wealth educating their daughters. They forget that it also costs the parents and relatives of the bridegroom to educate him.

Hi ku landza marito ya Mbiti hi swi vona xikan'we kan'we leswaku vatswari va namuntlha va langutele ku tifumisa loko vana va vona va lovorwa, ku nga ri ku vumba vuxaka lebyi tiyeke exikarhi ka mindyangu ya vatekani. Ku yisa emahlweni Mbiti (1969:228) u vona ku cinca eka swa ndhavuko hi ndlela leyi:

The changes have disturbed traditional solidarity, leaving and increasing number of African people with little or no foundation.

Mbiti wa ha tiyisise leswaku ndhavuko wa lahleka hikokwalaho ka ku cinca ka swilo, leswi hinkwaswo swi siya vanhu vo tala va maAfrika va ri na swintsongo kumbe va nga ha ri na masungulo ya swa ndhavuko wa vo

1.5.2 MAGUBANE (1998)

Ndzavisiso wa Magubane wu kume leswaku ndhavuko wa lahleka loko swi ta eka swa vukati kumbe mindyangu, Magubane (1998:96) hi marito ya yena u ri:

Familiar relations were strengthened marriage, since in subsequent marriages preference was shown for the younger sister of the first wife, might insist on acquiring other wives as this enhanced her status.

Magubane eka ntshaho lowu u lava ku kombisa leswaku hi ndhavuko vuxaka bya mindyangu ya Vatsonga a byi tiyisiwa na hi mhaka ya swa ku tekana kumbe swa vukati. Hakanyingi nsati lonkulu hi yena a byela nuna kumbe ku va na rito ro hetelela eka nuna wakwe loko a lava ku teka van'wana vavasati.

Magubane loko a ya emahlweni a lavisisa ndhavuko wa Vatsonga u yi a ya khumba na timhaka ta rifu, ngopfu loko ku lovile wansati wa muti. Magubane (1998:96) u kume leswaku:

Should a wife die before producing a child one of her relatives is supplied to bear children....

Kasi loko ku lovile wanuna Magubane (1998:96) u ri:

...when a husband dies his relatives have to provide for his widow, if she is still fertile, a younger brother might take her as a wife and produce children through her on his deceased brother`s behalf

Mitolovelo ya ndhavuko leyi boxiweke hi Magubane a ya ha landzeleriwi, loko wansati a loveriwa u huma a ya hlayisiwa ehandle, vamakwawo wa nuna wakwe la loveke a va ha wu kumi nkateko wo “dya ndzhaka” ya hosi ya vona. Swi tano na loko wanuna nsati a lovile, ematshan`wini yo yimela ku vakon`wana va yena va n`wi nyika nhlatswa, u huma a ya teka munhu loyi a nga ri ki na vuxaka na nsati wa yena. Tindzisana na maxaka ya wansati la loveke na vona a va pfumeli ku ya endla leswi vuriwaka ku “pfula yindlu ya makwavo”.

1.5.3 WEST (1976)

West na yena u swi kumile eka ndzavisiso wa yena leswaku ndhavuko a wa ha landzeleriwi eka swa vukati. West (1976:106) u boxa leswi landzelaka:

Polygamy was permitted among the Tsonga and the preferred choice for second wife was the first wife`s younger sister.

Marito ya West ya hi lemukisa leswaku ku teka tshengwe a swi pfumeleriwa ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga naswona loyi a fanele ku va nsati wa vumbirhi a ku tsakeriwa ngopfu leswaku a va makwavo wa nsati lowo rhanga.

1.5.4 JUNOD 1938

Eka ndzavisiso wa yena Junod (1938:41) u lemukisa nkoka wa ku lovola hi ndlela leyi:

Lobolo established marriage as Bantu institution. It was a bond of legal nature. It did not prevent repudiation and did not give a complete fixity to the marital tie but it was at least a check to illicit intercourse and to promiscuity. This does not exist anymore in Bantu urban communities, where nowadays as much as 80% of births are illegitimate.

Junod u kombisa leswaku mhaka yo humesa ndzovolo a ku ri ndlela yo sungula vukati eka Vantima, leswi a swi endleriwa leswaku vanhu lavambirhi va kota ku nghena eka timhaka ta masangu hi xinawu, naswona vana lava nga ta velekiwa va ta va va ri va le nawini. Junod u ya emahlweni a hi lemukisa leswaku swilo a swa ha ri tano namuntlha hikuva ku ringana makume nhungu wa tiphesente ta vana lava velekiwaka etindzhawini leti hluvukeke kumbe ta le madorobeni, va velekiwa ehandle ka vukati.

1.6 MAENDLELO

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa tindlela tinharhu ta mahlengeletelo ya mahungu: maendleloxidzi ya ndzavisiso yo sungula, maendleloxidzi ya ndzavisiso ya vumbirhi na nxopaxopo wa vundzeni bya tsalwa. Maendlelo lawa ya ta va ya ri lawa ya nga ringanela tanihi loko ma ta kota ku olovisela mulavisisi ku kambela nkoka wa matekanelo ya ndhavuko wa Vatsonga.

1.7 MAENDLELOXIDZI YA NDZAVISISO YO SUNGULA.

Maendlelo lawa ya ndzavisiso mulavisisi u tirhisa nhloko hliso ku kuma mahungu ya ndzavisiso wa yena hi laha swi faneleke hakona. Laha mulavisisi u tirhisa Nhloko-

hliso wo ka wu nga kunguhatiwanga (unstructured interview). Nhlokohliso wa muxaka lowu wu hlamuseriwa hi Hayward (1984:120) loko a ku: *A method of interview where questions can be changed or adapted to meet the respondents' intelligence, understanding or belief.* Eka Maendlelo lawa mulavisisi u ta va na mbulavulo na muhlamuri, kutani a tshika mbulavulo wolowo wu tindlandlamuxa hi woxe, ku to va ntsena loko mbulavulo wa kona wu nga swi koti ku angarhela hinkwaswo leswi mulavisisi a swi lavaka, hi kona mulavisisi a nga ta sungula ku vutisa swivutiso a kongomanile na muhlamuri. Leswi swi nga endliwa exikarhi ka vanhu vambirhi, kambe loko swi koteka hambi ko va exikarhi ka mulavisisi na ntlawa kumbe mitlawa.

Ku endlela leswaku ndzavisiso lowu wu va wa risima, nhlokohliso wu ta endliwa eka Vatsonga. Vanhu lava va ta vutisiwa swivutiso swo fana na leswi landzelaka:

- Xana vukati a byi sunguriwa hi ndlela yihi?
- Hi swihi leswi a swi fanele swi landzeleriwa loko munhu a nga se nghena etimhakeni to teka kumbe ku tekiwa?
- Xana tinxaka ta matekanelo eka ndhavuko wa Vatsonga hi tihi?
- Hi wihi nkoka wa matekanelo ya ndhavuko?

1.8 MAENDLELOXIDZI YA NDZAVISISO YA VUMBIRHI

Maendlelo ya muxaka lowu ya tirhisiwa hi xikongomelo xo lava ku kuma mahungu lama fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu endliwaka. Maendlelo lawa ya hlamuseriwa hi Cohen na Manion (1989:307) loko va ku: *this method entails the collection of data from articles, newspapers, academic books, magazines, internet and dissertations.* Hi ku landza nhlamuselo leyi, maendleloxidzi ya muxaka lowu hi laha mulavisisi a hlengeletaka mahungu yo huma eka mitirho leyi endliweke hi valavisisi van'wana.

1.9 NXOPAXOPO WA VUNDZENI BYA TSALWA

Maendlelo lawa ya ku xopaxopa vundzeni bya tsalwa ma tirhisiwa ku paluxa mhaka yo karhi eka tsalwa, nakambe hi nga vula leswaku maendlelo lawa ya nyika nkarhi eka mulavisisi ku xopaxopa tsalwa hi vuenti ku endlela leswaku a kuma kumbe ku twisisa nkongomelo wa tsalwa leri faneleke ku xopaxopiwa. Hi marito man'wana, i ndlela yo lava ku dyondza miehleketo ya mutsari hi vuenti. Leswi swi seketeriwa hi Martin (1984:33) loko a ku:

It is the study of the various printed version of literally work with the aim of discovering what the author actually wrote.

Hi ku landza marito ya Martin hi nga vula leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya tsalwa hi laha muxopaxopi a lavaka ku kumisisa leswi mutsari wa tsalwa rolero a kongomiseke tsalwa ra yena eka swona. Hi marito man'wana, i ku lava ku dyondza miehleketo ya mutsari hi ku hetiseka. Marito ya Martin ya seketeriwa hi Abrams (1988:37) hi ku vula leswi landzelaka:

Textual analysis, it's aim is to establish as accurately as possible what an author actually wrote or intended to be the final version.

Abrams na yena wa ha tiyisisa leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya tsalwa a wu endleriwi swin'wana handle ko lava ku dyondza kumbe ku kumisisa leswi mutsari a tsaleke hi swona, ku nga miehleketo ya yena. Hi marito man'wana, loko hi xopaxopa tsalwa hi fanele hi languta ku sukela laha miehleketo ya mutsari yi nga helela kona, leswi swi ta endla leswaku hi oloveriwa eka ntirho wo xopaxopa tsalwa ra kona. Hi ku

endla leswi hi nga tlhela hi kota ku kuma hi ku hetiseka nkongomelo wa tsalwa. Mickee (2003:10) u kombisa nkoka wa maendlelo lawa a ku:

When we perform textual analysis on text, we make an educated guess at some of the mostly, likely interpretations that might be made of that text.

Nhlamuselo ya Mickee yi kombisa leswaku eka maendlelo lawa mulavisisi u kota ku boxa timhaka ta tsalwa ro karhi a tlhela a nyika na nhlamuselo leyi seketelaka ku endlela ku kombisa vuenti bya vutivi lebyi kumekeke loko ku xopaxopiwa tsalwa rolero.

1.10 XIKOPU XA NDZAVISISO

Hi ta vutisa vakhalabye na vakhegula etindhawini ta ka Malamulele hi tlhelo ra matekanelo ya ndhavuko wa Vatsonga.

NDZIMA YA 2

2.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi hi ta kombisa tinhlamuselo ta matheme kun'we na ririmi leri tirhisiwaka eka ntirho hinkwawo wa matekanelo. Hi ta tlhela hi languta tinxaka to hambana ta matekanelo ya ndhavuko. Eka matekanelo ya ndhavuko kuna ku gangisa, ku vuta, ku lovola, ku hlomisa, ku tlhakisa na ku korhoka. Hinkwaswo leswi boxiweke swi na ririmi ra swona loko swi ri karhi swi endliwa.

Ku yisa emahlweni hi nga vula leswaku hinkwaswo leswi nga ta hlamuseriwa eka ndzima leyi i swa nkoka eka matekanelo ya ndhavuko hi ndlela yaleyo swi ta fanela ku landzeleriwa swi hlamuseriwa kahle ku ya hi tinhlokomhaka-ntsongo leti nga ta landzela.

2.2 TINHLAMUSELO TA MATHEME

Tanihi leswi hi kanelaka hi vukati na ndhavuko, matheme lawa hi nga ta ya hlamusela ya ta katsa lama landzelaka:

2.2.1 VUKATI

Westermarck (1999:65) u hlamusela vukati hi ndlela leyi:

A more or less durable connection between male and female lasting beyond the mere act of propagation till after the birth of the offspring.

Westermarck (1996:59) u ya emahlweni a vula leswi landzelaka hi vukati:

A relation of one or more men to one or more women that is recognized by custom or law.

Marito ya Westermarck ya hi kombisa leswaku vukati i vuxaka bya wanuna u'we eka wansati un'we kumbe ku tlula, naswona vuxaka bya kona byi fanele byi ri enawini. Kasi Hayward eka (1984:133) yi hlamusela vukati hi ndlela leyi landzelaka:

Marriage (also called matrimony or wedlock) is a social union or legal contract between people called spouses.

Ku ya hi Hayward vukati byi hlamuseriwa tani hi ku tiboha ka vanhu vambirhi lava vuriwaka nuna na nsati. Eka *The Anthropological Handbook Notes and Queries* (1999:32) ku boxiwa leswi landzelaka hi vukati:

Marriage is a union between a man and a woman such that children born to the woman are the recognized legitimate offspring of both partners.

Hi ku landza tinhlamuselo ta swidyondzeki leswi boxiweke hi nga vula leswaku vukati i nhlanganelo wa vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava nga na ntwanano wo aka muti swin'we. Hi vulavula hi vanhu vambirhi kumbe ku tlula hikuva mindhavuko ya tinxaka tin'wana ya va pfumelela ku teka vasati vo tlula un'we. Nakambe hi nga boxa

leswaku ku tekana kumbe vukati hi byoxe bya hambana ku ya hi mindhavuko na swikongomelo leswi vanhu va nga na swona hi tlhelo ra swa vukati. Van'wana va tekana hi ndlela yo lava ku vumba vuxaka va ta kota ku bebula swihlangi leswi nga ta va swi ri na xivongo xa swona xa le nawini. Vukati byi tlhela byi hlamuseriwa hi Webster (2008:20)

Marriage is the state of being united to a person of the opposite sex as husband or wife in a consensual and contractual relationship recognized by law.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vukati i xiyimo xa ku hlangana ka vanhu vambirhi va rimbewu ro hambana tani hi nuna na nsati. Vanhu lava va tlhela va tiboha eka vuxaka lebyi tekeriwaka enhlokweni hi nawu. Webster (2008:21) u ya emahlweni a vula leswi landzelaka hi vukati:

Marriage is the mutual relationship that exists between a husband and a wife.

Laha Webster wa ha tiyisisa leswaku vukati i vuxaka byo ringana lebyi nga kona exikarhi ka nuna na nsati. Webster u seketeriwa hi Witkins (2000:45) loko a ku:

Marriage is the legal union of a man and a woman as a husband and a wife.

Marito lama boxiweke laha henhla ya tisisa leswaku vukati i ku hlangana ka wanuna na wansati loku nga enawini. Witkins (2000:45) u ya emahlweni a vula leswi landzelaka hi vukati:

Marriage is a social institution under which a man and a woman establish their decision to live as husband and wife by legal commitment, religious ceremonies etc.

Hi ku landza tinhlamuselo ta Webster na Witkins hi nga vula leswaku vukati i ku hlanganisiwa ka wanuna ni wansati tani hi nuna na nsati eka vuxaka lebyi amukelekaka. Vanhu lava va kumeka va fikelele ntwanano wo nghena eka kondiraka yo tshama swin'we vutomi bya vona hinkwabyo, hikokwalaho mikarhi yin'wana ku va na ku hlambanyisa vatekani ku vuriwa na leswaku va ta va swin'we eku tsakeni, emavabyini, eku pfumaleni ni le ka swiyimo hinkwaswo swo saseka na swo biha ku kondza va hambanyisiwa hi rifu. Ku hlambanya loku ku komba ku tiyisisa marito ya Witkins ya leswaku vatekani va nghena swin'we eka ntwanano hi ndlela yo tiboha.

Swidyondzeki leswi swi tlhela swi tiyisisa leswaku ku fanele ku va na ku tiyimisela loko ku ngheniwa eka swa vukati. Leswi swi hi kombisa leswaku endzeni ka vukati ku na swo tika kumbe swo karhata leswi vatekani va nga hlanganaka na swona, kutani loko ku tiyimisela ku nga ri kona un'wani a nga panulula eka ku tiboha loku endliweke. Hi ndhavuko wa Vatsonga jaha kumbe ntombhi a nga pfumeleriwi ku teka kumbe ku tekiwa a ha ri eka malembe ya le hansi hikuva a va swi tiva leswaku loko a tsutsumela vukati a nga se kula ku ringana, a nge swi koti ku byi tiyisela. Mhaka leyi yi tiyisisiwa hi Boonzaaier (2002:4) loko a ku:

Those who want to marry must be competent to do so- the bride and groom must reach puberty (in Mozambique and for South African Tsonga people, this includes puberty rites)

Ku ya hi Boonzaaier hi leswaku jaha kumbe ntombhi a va nghena eka swa vukati loko se va ringanerile ku endla sweswo naswona va va na swikombiso swo komba leswaku se va kurile emirini.

2.2.2. TINXAKA TA VUKATI

Vukati byi hambanyisiwa ku ya hi nhlayo ya xinawu ya vavasati leyi wanuna a nga na yona. Leswi swi seketeriwa hi Wikipedia Online Free Dictionary loko yi ku:

Marriages are classified according to the number of legal spouses an individual has.

Leswi boxiweke eka ntshaho lowu swi tiyisisa leswaku tinxaka ta vukati ti avanyisiwa ku ya hi nhlayo ya vavasati lava wanuna a nga va teka xinawu.

2.2.2.1 Vukati bya nsati un'we

Lebyi i vukati lebyi wanuna a va ka na nsati un'we ntsena eka vutomi bya yena hinkwabyo. Laha hi vulavula hi wansati un'we la nga enawini kumbe a nga lovorwa. Muxaka lowu wa vukati a wu humeleli hi xitalo eka rixaka ra Vatsonga, kambe va konanyana lava kumeka va ri na nsati un'we hikokwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Roes (1992:53) u boxa leswi hi vukati bya nsati un'we:

Monogamy is a form of marriage in which an individual has only one spouse during their lifetime or at any one time.

Hi siku ra 15 Mawuwani 2013 hi endzerile kokwana Tsatsawani Maluleke va le ka Magona leswaku hi ta kuma ku twisisa ku hikokwalaho ka yini vavanuna van'wana ka va lava khale a va kumeka va ri na nsati un'we.

Leswi hi swi kumeke hi leswaku van'wani vavanuna a va vonaka va miyele ngopfu kumbe ku rhula hi ntumbuluko, kutani leswi a swi endla leswaku va tekiwa leswaku va nge swi koti ku lawula vavasati vo tlula un'we. Kasi nkarhi wun'wana a swi vangiwa hikuva vingi va rhandza ngopfu nsati wa n'wana wa vona kutani va ku ku nga tekiwi un'wana, a nga ta fika a onha vumunhu bya n'wingi wa vona lowa kahle.

Xin'wana xa swivangelo leswi a swi endla leswaku wanuna a va na nsati un'we a ku ri loko vahariva va rhandza ngopfu muhariva wa vona kutani va nga rhandzi leswaku a tekeriwa nkatikuloni. Hikuva mindyangu ya khale a yi lawuriwa ngopfu hi makwavo wa xisati (vahariva).

2.2.2.2. Vukati bya tshengwe

Lowu i muxaka wa vukati lowu hi kumaka leswaku wanuna u na vavasati vo hundza un'we. Lowu muxaka wa vukati hi wona a wu humelela ngopfu eka Vatsonga hi ku landza ndhavuko wa vona. Hi xitalo hi kuma leswaku wanuna a swi kota ku van a vasati vo fika ntlhanu kumbe ku tlula. Levine (1988) u vula leswi hi vukati bya tshengwe:

Polygamy is a marriage which includes more than two partners.

A ku ri ntolovelu eka ndhavuko wa Vatsonga ku teka vasati vo tala. Loko wanuna a ri na vasati vo tala ku vuriwa leswaku u na tshengwe. Ku na swivangelo swo hambana leswi

a swi endla leswaku wanuna a teka vasati vo tlula un'we. Swin'wana swa swivangelo leswi swi hlamuseriwa hi kokwana N'wa-Gija Chauke va le ka Matiyani lava a hi va endzerile hi siku ra 22 ra n'hwetlwa ya Mawuwani 2013. Kun'wana a swi vangwa hikuva muti wa kona ku rimiwa ngopfu, kutani a swi fanela leswaku wanuna a teka tshengwe leswaku va ta pfunana mitirho ya laha kaya, ku nga ku rima, ku kandza, ku sweka, ku sindza na yin'wana mitirho leyi fambelanaka na ku hlayisa muti.

Xivangelo xin'wana xa tshengwe a ku ri loko wansati lowo sungula a karhata ngopfu kumbe ku kariha, kutani vingi kumbe vahariva va yena va kunguhata leswaku ku tekiwa van'wana vavasati. Leswi a swi endleriwa ku n'wi twisa ku vava hikokwalaho ka mahanyelo ya yena. Mikarhi yin'wana a swi endleka leswaku wanuna a tekeriwa nsati un'wana a nga swi tivi. Loko a ri exilungwini hala kaya vatswari va sala va lulamisa swo lovola na hinkwaswo leswi fambelanaka no hlomisa kutani loko a vuya hi le xilungwini a kuma nsati loyi a hlomile, kutani va n'wi tivisa leswaku va sale va n'wi tekela nsati un'wana. Leswi a ku ri wo maendlelo ya kona, a nga kaneti, kambe u to amukela a n'wi teka a tshama na yena va veleka vana muti wu kula wu ya emahlweni.

Xin'wana lexi a xi vanga leswaku ku va na tshengwe hi loko ku kumeka leswaku nsati lowo rhanga a nga kumi swihlangi, laha a swi boha leswaku ku tekiwa un'wana wansati leswaku a ta veleka swihlangi emutini. Eka xiyimo xo fana na lexi ku laviwa makwavo kumbe n'wana wa makwavo wa xinuna wa nsati lowo rhanga leswaku va ta hlantswela makwerhu kumbe hahani. Hi ku hlamusela ka kokwani N'wa-Gija mali leyi lovolaka tinhlatswa, a yi ringani na ya nsati lowo rhanga hikuva mukon'wana a nga lovoli ro sungula endyangwini wolowo va n'wi hungutela, a lovola hi mali ya le hansi ka leyo sungula.

Swivangelo swa ku teka tshengwe leswi hi swi kumeka eka kokwana N'wa-Gija swi tlhela swi seketeriwa hi kokwana Phahlela Baloyi va le ka Makuleke lava a hi ri ekaya ka vona ku ya twisisa ku yisa emahlweni hi ta tshengwe hi siku ra 05 Mhawuri 2013. Laha va nga tlhela na vona va engetela hi swin'wana swa swivangelo leswi.

Ku ya hi kokwana Phahlela kun'wana tshengwe a ri va kona loko wansati lonkulu a tshamela ro vabya. A swi fanela leswaku ku tekiwa un'wana kumbe van'wana vavasati ku endlela leswaku loko lowa xigulana mavabyi ya pfuka, ku va na vanhu lava tirhaka mitirho ya laha kaya.

Kasi na loko wansati a veleka vana va rimbewu rin'we, ku nga va vafana ntsena kumbe vanhwanyana ntsena, a swi boha leswaku ku lovorwa un'wana wansati leswaku a ta tisa rimbewu rin'wana la mutini. Loko wansati lonkulu a khomiwa hi va le hansa kutani a ya chayeriwa a va n'anga, a ku fanele ku tekiwa nsati un'wana leswaku loko loyi wa n'anga a ha tirhana na swa mikwembu ya yena ku nga pfumaleki swakudya eka vandyangu. Eka xiyimo lexi a swi tala ku endleka leswaku nsati lonkulu a va yena a tekaka/lovolaka wansati loyi, a vuriwa ku i nsati wa swikwembu. Nsati wa swikwembu a nyikiwa nuna wa loyi a nga lovola leswaku a veleka swihlangi na yena.

Xivangelo xin'wana lexi na xona xi tlhelaka xi tsakisa hi leswaku wanuna loyi a nga na rifuwo ra tihomu, timbuti, tinyimpfu, na masimu a fanele a va na tshengwe leswaku a ta swi kota ku va hlayisa hinkwavo hi ndlela leyinene. Leswi swi va tano hikuva va dya swa le masin'wini, xixevo a xi nga ta pfumaleka hikuva tihomu loko ti ri na marhole, ku sengiwa masi ma tshama ma tele. Kasi nkarhi wun'wana ku to tlhaviwa xin'wana xa swifuwo swa laha kaya ku va xona xixevo xa kona. Eka vanhu va rifuwo ro tani kun'wana vanhvana a vo tlhaka va nga gangisiwangi va ya tihlomisa hi ku vona ku dyela.

Van'wana a va teka tshengwe va tshembe ku hlota, hikuva eka van'wana ku hlota swiharhi swa nhova a ko va nyiko. A swi nga ta endleka vanhu va muxaka lowu va ya enhoveni va vuya va nga dlayangi xiharhi. Xixevo a xi nga pfumaleki eka vona.

2.2.2.3 Vukati byo sindzisiwa

Muxaka lowu wa vukati hi laha vatekani hi vumbirhi ka vona va nga hava xo xi vula eka vukati bya vona, kambe va ngo sindzisiwa hi vatswari ku va va tekana. Ni le ka Vatsonga vukati bya muxaka lowu a byi humelerisiwa swinene, laha a hi kuma vatswari va jaha na nhwana va twanana leswaku vana va vona va fanele va tekana. Leswi a swi va kona hikokwalaho ka swivangelo swo hambana, swo fana na loko vatswari va kolotana kutani un'wana a tsandzeka ku tlherisa leswi a nga lomba, a fanele a hakela hi ku nyika mukolotiwa n'wana wakwe leswaku a va nsati wa yena kumbe a nsati wa n'wana wa mukolotiwa. Staffordshire country council(1999:26) yi kombisa leswi hi vukati byo sindzisiwa:

A forced marriage is a marriage conducted without the full consent of both parties and where duress (emotional pressure in addition to physical abuse) is a factor.

Ku ya hi nhlamuselo leyi hi nga vula leswaku eka muxaka lowu wa vukati a ku tirhisiwa matimba lawa a ya swi kota ku vavisa miehleketo ya musindzisiwa. Minkarhi yin'wana na miri a wu twisiwa ku vava hikuva musindzisiwa a biwa kun'we no kokakokiwa yi ri ndlela yo n'wi sindzisa ku hloma eka vukati bya kona. Eka vukati byo sindzisiwa hi kuma leswaku lowa nhwana u heta nkarhi wo leha a nga se tshamiseka, u tala ku nyenga a tlhelela ekaya kumbe a ya emaxakeni. Hi ndlela yaleyo lava le vukatini na vona va n'wi landza ku fikela laha a swi twisisaka leswaku u fanela ku tshamiseka a swi amukela leswaku hi byona vukati bya yena, a ku na la a nga ta ya kona. Endzhaku ka nkarhi wa tshamiseka a vonaka a tsakile tahi hi wansati un'wana na un'wana loyi a nga evukatini. *Hayward (1984:73)* u vula leswi hi vukati bya muxaka lowu:

A forced marriage is a marriage in which one or both of the

partners are married against their wish.

Ntshaho lowu na wona wa ha seketela leswaku eka vukati byo sindzisiwa vatekani a va na rito, kambe va endla leswi va lerisiwaka hi vatswari.

2.2.2.4 Vukati byo lulamiseriwa

Muxaka lowu wa vukati wa hambana na lowu wo sindzisiwa, hikuva laha hi kuma leswaku vatswari va va na ku tsakela leswaku n'wana wa vona a nga tekiwa kumbe ku teka hi n'wana wa ka mani, swivangelo swa kona a ku tala ku va va tsakisiwa hi migingiriko ya lowa nhwana kumbe mahanyelo na nhlonipho eka lowa jaha. Mikarhi yin'wana a ku ri ku vona leswaku tlhelo lerin'wana a ri ri na rifuwo ra kahle ku nga tihomu, timbuti kumbe na tinyimpfu. Vukati bya muxaka lowu hi byona lebyi a byi tele ngopfu exikarhi ka Vatsonga. Leswaku vanhu va tekana hi ku rhandzana a swi nga talanga, kambe rirhandzu a ro fika ri titumbulukela hi roxe loko va ri karhi va tshama swin'we tani hi nuna na nsati. Leswi swi seketeriwa hi Villant na Harrant (2008:657) loko va ku:

Arranged marriage is a type of marital union where the bride and groom are selected by a third party rather than by each other.

Villant na Harrant va hi kombisa hi laha vukati byo lulamiseriwa a byi fambisisiwa xiswona, laha hi kumaka leswaku vatekani a va ri hava xo xi vula hi tlhelo ra matekanelo ya vona, kambe a vo fanela va endla hi laha vatswari va rhandzaka hakona. Swidyondzeki leswi swi ya emahlweni swi boxa leswi landzelaka hi muxaka lowu wa vukati:

In an arranged or assisted marriage, the families take a role in choosing and introducing the marriage partners, but the marriage is entered into freely by both people without duress being a factor.

Ntshaho lowu wu hi kombisa leswaku eka vukati bya muxaka lowu, vatswari hi vona a va ri na ntirho wukulu wo hlawulela vana va vona vanhu ni midyangu leyi a va fanele va teka kumbe ku tekiwa eka yona.

2.2.2.5 Vukati byo tekana na xaka ra le kusuhi

Vukati bya muxaka lowu a byi nga talanga ngopfu exikarhi ka Vatsonga handle ka loko ku tsakeriwa leswaku nhwana a tekiwa hi nuna wa hahani wa yena kumbe nuna wa sesi wa yena, kambe loko swo tshuka swi endlekile leswaku va lava ku tekana va ri maxaka ya le kusuhi swinene, a ku ri na ndlela leyi a swi ololoxiwa hi yona, ku nga ku va dyisa xivindzi xa mbuti ximbisi. Leswi a swi endleriwa leswaku loko va langutana va nga ha voni vuxaka bya ngati lebyi va nga na byona, kambe va vonana tani hi nuna na nsati.

Mhaka leyi ndzi yi boxeke yi tiyisisiwa hi kokwana Msisinyani Nkanyane va le ka Nkavele lava hi nga vonana na vona hi siku ra 10 Mhawuri 2013.

Xivindzi xi dyeriwa ekaya ka lowa nhwana naswona xi dyiwa va tshame egandzelweni. Vatekani va hluvuriwa mpahla ya hala henhla ku fika exisutini. Va tshamisiwa ehenhla ka sangu va nava milenge kutani va funengetiwa dzovo ra mbuti hala mirini. Exikarhi ka lava faneleke ku vona ku dyiwa ka xivindzi ku va na vatswari va nhwana, hahani wa

jaha na maxaka laman'wana ya le kusuhi, kasi loko va ri vatswari va jaha a va pfumeleriwi ku va kona.

Loko mbuti yi heta ku dlayiwa no yevuriwa, ku tekiwa xivindzi xi khomisiwa mukhegula (kokwana wa nhwana) kutani jaha na nhwana va xi tsema hi meno va nga xi khomanga hi mavoko. Leswi ku endleriwa ku tsema vuxaka bya ngati lebyi va nga na byona leswaku ku sala vuxaka bya nyama na moya. Endzhaku ka swona jaha ri teka swanyu swa mbuti leyi ri tota nhwana wa rona nhloko, mavoko na milenge, kutani na lowa nhwana a endlisa sweswo eka jaha rakwe.

Mukhegula loyi a nga va dyisa xivindzi u teka khavi a va xupulanyana mihlana (swi vuriwa ku lahela), leswi na swona swi endleriwa ku tsema vuxaka exikarhi ka lavambirhi.

2.2.3 Ndhavuko

Rito ndhavuko ri hlamuseriwe hi swidyondzeki swo hambana. Rito leri hi kota ku ri nyika nhlamuselo ya kahle loko hi ri tirhisa kun'we na rito "mfuwo". Kasi loko hi karhi hi voyamela eka "tradition" theme leri ra mfuwo hi tala ku ri hlamusela hi ndlela yo hoxeka tani hi leswi hi ri tirhisaka tanihi mitolovelo, ndhavuko kumbe mikhuva. Hambiloko ku ri na matwisiselo yo hambana ya rito leri, swidyondzeki leswi swi hetelela swi va na mavonelo lama fanaka mayelana na leswi rito leri ri vulaka kumbe leswi ri kongomiseke eka swona ku ya hi ku hambana ka tinxaka ta vanhu. Levitas (1983:17) u hlamusela mfuwo hi ndlela leyi:

Culture, determines the behavior of people in society. It is the force that motivates people to act the way they do, and consequently it determines relationship between

people and environment, and between people and the super natural.

Ku ya hi nhlamuselo ya Levitas mfuwo wu kota ku kombisa leswaku wa swi kota ku hlanganisa vanhu va rixaka ro karhi, mfuwo wu tlhela wu kota ku kombisa vuxaka exikarhi ka vanhu na mbangu kun'we ni vuxaka exikarhi ka vanhu na Muvumbi wa vona. Kasi Myburgh (1985:4) yena u vula leswi landzelaka hi mfuwo:

A culture may be seen as the language of the characteristics material and non-material phenomena produced by people when they adapt themselves to their environment and vice versa, environment being understood in its widest sense.

Myburgh u seketela Levitas hi ku tiyisisa leswaku mfuwo i maendlelo kumbe ririmi ra matikombiselo ya vanhu va rixaka ro karhi loko va lava ku tihlanganisa na mbangu lowu va kumekaka eka wona. Kasi ndhavuko wona wu hlamuseriwa hi Crystal (1992:356) loko a ku:”to refer to the set of attitudes, procedure and characteristics....”

Marito ya Crystal ya kombisa leswaku rito ndhavuko i nkatsakanyo wa swilo swo hambana leswi endliwaka hi vanhu. Leswi swi katsa hanyelo, nkucetelo wa swa mbango na swin'wana swo tala. Crystal u seketeriwa hi Funk na Wagnalls (1968:1330) hi ndlela leyi:

Tradition...the transmission of knowledge, opinions, doctrines, customs, practice etc.from generation to generation,

originally by words of mouth and by examples or that which is transmitted, a body of beliefs and usages handed down from generation to generation also any particular story beliefs or usages so handed down, hence remembrance or recollection existing....

Hi ku landza marito ya Crystal, Funk na Wagnalls hi nga vula leswaku ndhavuko i ku hundziseriwa ka vutivi, mavonelo, maendlelo ya swilo ku suka ka rixaka rin'wana ku ya ka rin'wana. Leswi swi nga endliwa hi nomu kumbe hi swikombiso swin'wana leswi rixaka rolero ri pfumelaka/kholwaka eka swona. Hi marito man'wana, mindhavuko ya hambana ku ya hi tinxaka kumbe mintlawwa yo hambanahambana ya vanhu. Hofstede (1984:51) u hlamusela ndhavuko hi ndlela leyi:

Culture is the collective programming of the mind which distinguishes the members of one category of people from another.

Kelly (1945:78) u hlamusela ndhavuko hi ndlela leyi:

By culture we mean all those historically created designs for living, explicit and implicit, rational, and non-rational, which exist at any given times as potential guides for the behavior of man.

Ku ya hi tinhlamuselo leti, hi nga vula handle ko kanakana leswaku va pfumelelana eka mhaka yin'we loko swi ta eka ndhavuko. Ndhavuko wu hlamuseriwa ku ri leswi vanhu va swi tirhisaka eka vutomi bya siku na siku naswona wu kota ku hambanyisa vanhu va rixaka rin'wana eka rin'wana, tani hi loko rixaka rin'wana na rin'wana ri ri na ndhavuko wa rona.

2.2.4 Tinxaka ta matekanelo

Eka ndhavuko wa Vatsonga ku na tinxaka to hambana ta matekanelo leti humelelaka. Swa endleka eka vavasati va ntlhanu lava tekiweke, va tekiwe hi tindlela to hambana hi ku landza tinxaka ta matekanelo tona leti landzelaka:

2.2.4.1 Ku onha/tshova rinhlampfu

Laha hi laha hi kumaka leswaku wanhwana u biha emirini a nga se lovorwa, kutani a heleketiwa eka va jaha. Leswi a swi kala swinene eka Vatsonga na loko swo tshuka swi endlekile nhwana wa kona a hundzuka xihlekiso eka muganga lowu a tshamaka eka wona, va tlhela va n'wi suma tinghoma etikhombeni. Leswi swi seketeriwa hi Rikhotso (1985:23) loko a ku:

A swi nga tali ngopfu leswaku jaha na nhwana va tekana hi ku onhana khale. Loko swo tshuka swi humelerile a ku ri ku nyumisa lokukulu.

Rikhotso (1985:23) u ya emahlweni a ku:

Loko timhaka ti hoxekile hi ndlela yaleyoy, hahani wa nhwana ni un'wana wansati a va vutisa nhwana leswaku u onhile hi mani, loko a boxile va fanele va pfuka va n'wi heleketa ka hari mixo.

Ku va timhaka to heleketa ti endliwa ka ha ri mixo ti paluxela erivaleni vubihi bya matekanelo lawa ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga. Loko se nandzu wu amukeriwile, vatswari va nhwana va ta lava mali yo va jaha ri tshovile rinhlampfu ri nga nghanangi hi nyangwa.

2.2.4.2 Ku tekiwa/teka eka tinxaka timbe

Lowu a wu ri ndzhukano eka rixaka ra Vatsonga ku va jaha ri teka kumbe nhwana a tekiwa hi rixaka rimbe, leswi a va lwisana na swona hi ku hetiseka. Eka Mibya ya nyekanyeka ra Mtombeni (1966:41) hi kuma leswi landzelaka hi tlhelo ra mhaka leyi, loko Tlhomandloti a alela Madambi ku teka nhwana wa Muxhosa yena Soluka. Tlhomandloti u ri:

Madambi, xana a wu swi tsakeli loko hi tshamile hi bula hi Xitsonga, hi ri vatukulu va Machangana, ku nga ri na rimitsu rimbe exikarhi ka hina? U tsakela leswaku xihlovo lexi tengeke hi mati ya Vutsonga xi vindlusiwa hi ritiho ra Madambi wa ka Tlhomandloti...?

Tlhomandloti u ya emahlweni aku:

Ndza ku alela Madambi, ndza ala ku amukela n'wingi wa Muqhoza, vatukulu va mina va va vatukulu va Maqhoza hi tlhelo- ndza ala. Lava nhwana wa Mutsonga va tele ngopfu, teka un'we wa vona, a nga ri nhwana wa Muqhoza. E-e ndza ala.

Ku vuyeleriwa ka rito “ala” na Muqhoza eka ntshaho lowu swi tiyisisa swinene nkoka wa ku biha ka ku va Mutsonga a teka kumbe ku tekiwa hi tinxaka timbe.

2.2.4.3 Ku tlhakisa

Eka matekelo lawa hi laha hi kumaka wa jaha loyi a nga lovola ntombhi kambe a nga se heta, a swi endlaka va vitaniwa ku ya dya Paseka, Khisimusi kumbe ku ta sula tintanghu loko muteki a vuyile hi le Joni. Laha a ku twananiwa na muchayeri wa bazi leswaku ku ta va na ntirho wa muxaka lowu. Loko vanhwana/vakorhoki va heleketa lowa jaha siku a tlhelaka, loko bazi ri fika a koka ntombhi ya yena a nga yi lovola a nghenisa ebazini, ku va ku ri kona ku hlomisa ka kona.

Endzhaku ka masiku mangarimangani ku ta rhumiwa vanhu na mali ku yiwa ekaya ka nhwana va ya vula leswaku lavelani haleno. Leswi a swo komba ntsena leswaku nhwana u kona, kambe a ku nga ri ku lovola, swo lovola swi sala swi endliwa endzhaku ka loko ku yisiwile lavelani haleno.

2.2.4.4 Ku tlhaka

Laha hi loko wanhwana a navela muti kumbe jaha kutani a ya tihlomisa hi yexe a nga vulavurisiwanga kumbe ku lovorwa. Na byona lebyi vukati a byi humelela exikarhi ka Vatsonga hambileswi a swi nga talanga. Loko hi lavisisa hi kuma leswaku a ku ri na swivangelo loko nhwana a kumeka a ri karhi a tlhakela jaha kumbe wanuna. Vanhwana a va tala ku swi endla loko va vona muti wa kona ku ri na tihomu na swin'wana swifuwo, hikuva a ku ri rona rifuwo ra kona. Kun'wana a swi endleka loko jaha ri vuya hi le ku tirheni exilungwini, kutani ri vuya ri ri na swiambalo swa kahle ri tlhela ri xava na girafomo. Leswi a swi endla ku a tikumela nsati a nga gangisangi. Nhwana wa kona u pfuka ni mixo a ehlekete ku ya nghena emutini wolowo a nga wu navela, loko vandyangu va vutisa loko ku ri hi leswaku a yo rhumiwa u ta dzungudza nhloko a vula ku yena u teli boti Khazamula. Vakulukumba va muti va hatla va swi twisisa leswaku u yo tlhaka.

NDZIMA YA 3

MATEKANELO LAMA AMUKELEKAKA EKA NDHAVUKO WA VATSONGA

3.1 MANGHENELO

Matekanelo lama amukelekaka ku ya hi leswi hi swi kumeke eka kokwana Nyanisi N'wa-Jiwawa va le ka Govhu hi lama a ma landzelela tindlela kumbe milawu hinkwayo ya matekanelo ya ndhavuko ma nga hupi na xin'we. Tindlela ta kona ti katsa leswi landzelaka:

3.1.1 Ku vulavurisa

Lowu a wu ri ntirho wa vamakwavo wa jaha va xisati ku famba va n'wi vulavurisela nhwana, a va vutisela na mahanyelo ya ndyangu wa kona. Mikarhi yin'wana jaha hi roxe a ri famba ri lava lomu tidyelaka kona, kutani ri vulavurisa hi roxe, kambe hi ta landza nawu hambiloko a vulavurise hi yexe, vamakwavo va tlhela va ya na vona va ya tirha ntirho wolowo. Nhwana la vulavurisiwa a nga pfumeli hi siku rin'we, a swi endleka ku hela vhiki va ri karhi va gidela ku ya eku vulavuriseni. Loko nhwana a pfumelela kwalaho a ku vuriwa ku i dlakuta.

Kun'wana a wu kuma leswaku i ntwanano exikarhi ka vatswari va jaha na ntombhi ku sukela loko vana lava va ha kula ku va va vula leswaku va ta tekana. Hi mikarhi yo tala leswi hi swona leswi a swi tirhisiwa ngopfu eka ndhavuko wa Vatsonga. Loko lowa nhwana a kurile na swona nkarhi wa yena wo cineriwa wu fika, lava va le ka va jaha hi vona a va endla ntirho hinkwawo wo khombisa nhwana loyi.

3.1.2 Masagwadi kumbe mubejo

Leswi a swi endliwa loko se lowa nhwana a pfumerile ku ri wa ri rhandza jaha ra kona. Varhumiwa va lava va nga ya va ya vulavurisa nhwana loyi hi vona lava a va heleketa masagwadi ya kona. Lowa jaha a humesa mali yo sukela ka macheleni mambirhi na zukwa ku nyikiwa lowa nhwana, kutani nhwana a humesa vuhlalu kumbe vusenga, kambe loko nkarhi wu ri karhi wu famba van'wana a va beja hi mali, wachi ya le vokweni kumbe xiyani-moya.

3.1.3 Ku vonana

Tanihi leswi mikarhi yo tala jaha a ri vulavuriseriwa munhu loyi va nga tivaneki, a ku fika nkarhi laha va nge va hlangana leswaku va ta vonana. Vanhu va khale a va vulavurisa hi xinepe xa jaha leri lavaka nsati. Nkarhi wun'wana a swi endleka ku va teka xinepe xa jaha va ya gangisela mukhalabye hi xona, nhwana a ya swi vona loko se a hloma ku u tekiwa hi mukhalabye. Lowa jaha a ta na nxangwani ya yena leswaku va ta vonana na loyi a lavaka ku n'wi teka. Lowa nhwana u ta funengela nturhu enhlokweni ku fikela loko jaha ri humesa mali ri n'wi xava leswaku ri ta kota ku n'wi vona, leswi a swi vuriwa ku lula hi Xitsonga. Kutani va ta tshama va vonana hinkwavo va ri na tinxangwana ta vona ku fikela loko lowa jaha a kombela ndlela.

3.1.4 Ku lovola

Laha se vatswari va jaha kumbe jaha hi roxe ri lulamisa mali yo ya lovola hi yona. Mali leyi yi vuriwa xuma, hakanyingi jaha ri lovoleriwa hi xuma lexi nga lovola makwavo wa xisati, loko ku ri hava makwavo wa xisati, tata wa jaha hi yena a fanele a huma manu yo lovolela n'wana. Leswi swi seketeriwa hi Boonzaaier (2002:35) loko a ku:

Marriage goods are delivered by the groom's father to the bride's father.

Leswi swi tiyisisa leswaku eka xiyimo xin'wana jaha a ri lovotiwa kunene loko ri nga ri na swa rona kumbe loko ri nga tirhi. Kun'wana a ku tirhisiwa tihomu ku lovola hi tona tanihi leswi a ku nga ri vanhu hinkwavo lava a va ri na mali. Leswi swi seketeriwa hi Oxford Dictionary (1992:80) loko yi ku:

Among Southern African peoples a bride price, traditionally one paid with cattle.

Ntshaho lowu wu tiyisisa swilo leswi a swi tirhisiwa tani hi ntsengo wo lovola nhwana. Oxford English Dictionary(1992:82) yi ya emahlweni yi ku:

Lobola is a century-old tradition, still common throughout Africa. This system requires that a price be paid for the right to marry a woman. This practice is still used extensively in contemporary African society and has raised both critical and supportive voices.

Marito lama boxiweke ya kombisa leswaku ku lovola i ndlela leyi amukelekaka leswaku wanuna a ta va na mpfumelelo wo teka nsati loyi a nga n'wi lovola a va wa yena hi ku hetiseka. Kasi Geek (2012:18) yi hlamusela ndzovolo hi ndlela leyi:

A sum of money, land, livestock or other assets given to the family

of a bride in some cultures is known as a bride price or bride wealth.

Ku ya hi tinhlamuselo ta ndzovolo leti boxiweke hi nga vula leswaku ku lovola i mhaka leyi a yi endliwa malembe xidzana lama hundzeke naswona ka ha ri leswi endliwaka exikarhi ka Vantima va Afrika na namuntlha. Ku lovola swi nyika wanuna kumbe jaha lunghelo ro teka nhwana a tshama na yena tani hi nsati wakwe. Leswi swi endlaka leswaku ku lovola swa ha endliwa na namuntlha hi leswi swi vonakaka swi ri na nkoka wo hlanganisa mindyangu yimbirhi naswona swi tisa nhlonipho na ndzhuti eka mindyangu leyi. Swi tlhela swi endla leswaku rirhandzu exikarhi ka nsati na nuna kun'we na maxaka ya vona ya le kusuhi byi ndlandlamuka. Leswi swi seketeriwa hi marito ya Webster(2008:31) loko a ku:

What makes lobola so important is that it is based on a process that brings the two families together. Mutual respect and dignity are woven into the process, and the love between the men and women is expected to include the immediate and extended families.

3.2 RIRIMI LERI TIRHISIWAKA LOKO KU LOVORIWA

Hi ta swi tsundzuka leswaku eka ndhawu yin'wana na yin'wana ku na ririmi leri tirhisiwaka, kutani ni le ka timhaka to lovola hi na ririmi leri ri nga ringanela ntirho lowu. Leswi swi hi kombisa leswaku ririmi i xitirhisiwa xa nkoka lexi tirhisiwaka eka mitirho yo hambanahambana. Swi ni nkoka eka xiyenge lexi ku va hi va na ku twisisa ririmi leri tirhisiwaka eka tindhawu ni le ka mitirho yo hambana leswaku i ra nkoka, leswi swi ta hi pfuna ku kota ku paluxa timhaka ta ndhawu laha ri tirhisiwaka kona hi ndlela leyi

faneleke. Nakambe muxaka lowu wa matirhiselo ya ririmi hi nga ya vula leswaku i rhijisitara. Hanks (1979:1229) u hlamusela ririmi ro hlawuleka hi ndlela leyi:

Register....a form of language associated with a particular social situation or subject matter such as obsence, slang, legal language or journalise.

Marito ya Hanks ya kombisa nkoka wa ririmi ro hlawuleka na leswaku ri endla leswaku vanhu lava nga eka xiyimo kumbe ndhawu yaleyo leswaku va kota ku twanana hi ku hetiseka. Kasi Lyons (1981:292) u kombisa leswi landzelaka hi ririmi lero hlawuleka:

....register variation in particular is not simple a matter of vocabulary. It also affects grammer and, as far as the spoken language is concerned pronunciation.

Lyons yena u kombisa leswaku ririmi ro hlawuleka kumbe rona rhijisitara a ri pfuni ntsena eka ku engetela marito eka ririmi, kambe ri pfuna ni le ku twisiseni ka vuvulavuri bya ririmi ku fana na ku humesela ehandle marito loko hi ri eku vulavuleni. Leech na Short (1987:80) vona va boxa leswi landzelaka mayelana na matirhiselo ya ririmi ku ya hi swiyimo leswi ku vulavuriwaka vanhu va ri eka swona.

Register is term commonly used for language variation of a non-dialected type, e.g differences between polite and familiar

languages, spoken and written
language, scientific, religious,
legal language etc.

Hi ku landza ntshaho lowu hi nga vula leswaku swidyondzeki leswi mbirhi swi lava ku hi kombisa leswaku ririmi ro hlawuleka ku ya hi xiyimo na ndhawu ra hi pfuna eku hambanyiseni ka ririmi ro vulavula munhu a ri eka moya wo titsongahata kumbe eka mavulavulelo yo toloveleka. Va yisa emahlweni va kombisa leswaku hi kota ku vona ku hambana exikarhi ka ririmi ro vulavula na ro tsala kunene, ririmi ra xisayense, vukhongereri, na ra swa nawu kun'we ni swin'wana swo hambanahambana.

Loko ku fanele ku ya lovorwa hi xa mundzuku, madyambu yalawa ku famba vafana kumbe vanhwanyana vambirhi lavantsongo ku ya le vukweni, va vuriwa ku vo rhanga. Loko va fika le vukon'wanini va tshama ekhorweni ya muti, va khohlola no layita rivoni, kutani va muti va ta swi tiva leswaku ku na vayeni. Ku rhumeriwa vanhwana va laha mutini va ta va rhurhela, ku ta ku loko va hetini ku va pfluxela, va ta hlamusela leswaku va rhumiwile le kaya ku ri: "Hi nga lumiwi hi timbyana". Xikan'wekan'we lava byeriwaka marito lawa va namba va swi twisisa leswaku hi xa mundzuku wa kona ku ta fika vayeni vo ta eku lovoleni.

Tintsumi ta mindyangu leyimbirhi ti rhumiwa ku kondza ntirho wo lovola wu fika makumu. Loko va ri karhi va jikajikisana a ku vuriwa leswaku hi kona loko va ri karhi va tiyisa vuxaka bya vana va vona kun'we ni mindyangu leyimbirhi. Marito lama tirhisiwaka eka ntirho wo lovola ya katsa lama landzelaka:

(i) Ntsengo/xuma

Ntsengo/xuma i mali kumbe tihomu leti vakon'wana va humesaka tani hi ndzovolo.

(ii) Mandlalelo

Lowu i nceka lowu tirhisiwaka ku tlhandleka ntsengo. Ntsengo a wu fanelanga ku vekiwa ehansi ku nga andlariwangi nchumu. Nceka lowu wu fanele wu ta na vona vakon'wana. Loko swo lovola swi herile nceka lowu wu nyikiwa kokwana, kumbe hahani wa nhwana loko kokwani va nga ha ri kona.

(iii) Mihivani

Mihivani i mali kumbe swilo hinkwaswo leswi humesiwaka hi vakon'wana, kambe swi nga hlayiwi tani hi ntsengo kumbe xuma. Eka mihivani hi kuma leswi landzelaka:

- **Matlhomanyangweni**

Leswi swo hlamusela leswaku mukon'wana u vone ntombhi leyi hikuva a tlhome mahlo hi le nyangweni wa yindlu ku kondza a vona ntombhi leyi a yi lovolaka, naswona swi na mali ya swona etlhelo.

- **Timfuku ta fole**

Ku endleriwa leswaku vakokwana wa nhwana va kuma xinefu xo dzaha, ku tlhela ku tlhandlekiwa mali ya masilivhere ehenhla ka tona.

- **Mali yo basisa**

Ku humesiwa mali yo basa ya silivhere, ku vuriwa leswaku leya maphepha a va yi voni kahle loko ku ri hava leya silivhere.

- **Xibakele**

Ku vuriwa byalwa bya Xilungu lebya bodlhela leri nga na tintambu, byi sala byi nwiwa hi vakhalabya va muti.

- **Ku landza papa etimbalelweni**

Loko ku nga se sungula ntirho wo lovola ku vuriwa leswaku papa wa nhwana a va kona va yile timbalelweni kutani va fanele va landziwa hi ku humeseriwa mali, kambe leswi wo va ntlangu hikuva tatana wa nhwana u va a ri kona.

- **Ku landza manana emasin'wini**

Tanihi le ka tatana, manana na yena u humeseriwa mali leswaku a landziwa emasin'wini, kambe u va a ri kona.

(iv) Mudzivuriso

Mudzivuriso i mpahla leyi xaveriwaka nhwana, manana na tatana wa yena leswaku va ta ambexiwa. Laha ku na jasi ra tatana, nchali/nkumba wa manana na swiambalo swa nhwana leswi katsaka miceka, swikipa kun'we na maduku yo boha enhlokweni. Lava tikotaka a va xava na marhiposa (tintanghu ta pulasiliki) leti a ku bombiwa hi tona hi nkarhi wa kona.

(v) Ku tshova rinhlampfu

Laha hi loko jaha ri onha nhwana va nga se tekana, kutani loko se a lovola u fanele a humesa na mali yo va a tshove rinhlampfu a nghena ematshan'wini yo nghena hi le nyangweni.

(vi) Ku koka rhangana na vana va rona

Leswi swi vuriwa eka wansati la lovoriwaka a ri na n'wana kumbe vana va wanuna un'wana, kutani loyi a n'wi tekaka loko a lava ku teka na vana, u fanele a va lovola na vona, kutani leswi swi vuriwa leswaku u koka rhangana na n'wana/vana va rona.

(vii) Ku kombela mati

Ku kombela mati hi loko vakon'wana va hetile ku lovola kutani va kombela ku hlomisa nsati wa ka vona.

3.3 EVUKON'WANINI

Loko majaha kumbe tintombhi leto rhangana va fika va tshama ekhorweni ya muti va layita rivoni leswaku va kota ku swi vona lava muti leswaku ku na vayeni engoleni ya vona. Va tlhela va tikomba vukona bya vona hi ku khohlola. Laha hi kumaka leswaku muteki u ya hi yexe evukweni, a fanele a kanyerisiwa nceka ematshan'wini ya buruku. Tani hi vurhumiwa na yena a a boheka leswaku loko a humela ehandle a famba hi mikondzo naswona hi ku nonoka, mukon'wana u va a ri na nxangwani kumbe mazinyongwa loyi a n'wi rhangelaka emahlweni loko va tshuka va humile laha ndlwini ku ya biwa hi moya.

Hi nkarhi lowu vakon'wana va ha ri ki kona evukweni, vanhwana va kwala mugangeni walowo va ta va ta xuxa na vona ku karhi ku burisiwa. Vanhwana lava loko va vitana muteki hinkwavo ka vona va ri sivara na yena u va vula vasivara wa yena, ku hava xiwenawena. A swi tala ku endleka leswaku loyi wa nxangwani na yena a hetelela a tekile kwala tikweni kumbe egangeni reri ku nga teka loyi a nga n'wi heleketa. Leswi a swi endliwa hikuva a va tshama ku ringana vhiki kwale vukon'wanini va ri karhi va tirheliwa no xuxisiwa hi vanhwana.

Loko ri xa nampundzu se ku landza lavakulu va xisati na vaxinuna, exikarhi ka vona ku va ku ri na loyi a vuriwa leswaku i ntsumi. Loyi hi yena loyi a nga ta fambisa mahungu ku ya eka ndyangu lowun'wana, kasi na vona lava lovoleliwaka n'wana va na ntsumi ya vona. Tani hi lava nga rhanga hi xa tolo wa kona, na vona lava va ta fika va tlutlama (vaxinuna) no khinsama (vaxisati) kwala khorweni ya muti ku kondza va va teka va ya va rhurhela endlwini laha ku nga rhurheliwa lavo rhanga. Hi Xitsonga a ku tiveka leswaku vakon'wana a va nyikiwi swakudya loko va nga se humesa leswi va nga ta na swona kumbe kona ku lovola.

Ntirho loko se wu sungula, xikombiso i va ka Bila va lovolaka eka Maluleke, kutani ntsumi ya ka Maluleke yi ta ya byela vurhumiwa bya ka Bila leswaku Maluleke u ri timbyana u bohile kutani vonakani, marito lawa ya hlamula lawa ya nga fika ya vuriwa hi vana lava nga rhanga leswaku va ri hi nga lumiwi hi timbyana. Ku vonaka hi leswaku va fanele va rhuma ntsumi ya vona ku ya na leswi va nga ta na swona, ku nga va xikomu, mali kumbe tihomu to famba hi milenge.

3.4 ENDZAKU KA KU LOVOLA

3.4.1 Ku kombela mati

Endzaku ka ntirho hinkwawo wo lovola vakon'wana va kombela mati. Leswi a swi vula leswaku se va lava ku hlomisa nsati wa ka vona. Swo kombela mati swi seketeriwa hi Rikhotso (1985:25) loko a ku:

Loko va hetile ku lovola, ntsumi ya vakon'wana ya vula yi ku "hi kombela mati".

Rikhotso u seketeriwa hi Mahatlane (1997:51) yena u ri:

Makhuvele wa khensa swinene ku amukeriwa laha mutini, kutani u vula sweswo u ri u kombela mati. Makume-mbirhi wa tirhandi hi leti.

Hi ku landza marito ya vatsari lava boxiweke, hi swi vona xikan'we leswaku ku hlomisa a ku ta endzhaku ka loko timfanelo leti vatswari va nhwana va ti lavaka ti humesiwile. Hi maendlelo ya ndhavuko xin'wana na xin'wana lexi vakon'wana va xi kombeleka eka vatswari va nhwana a va nga xi kombeli hi nomo ntsena, kambe a ku humesiwa xan'wanchumu hikokwalaho hi twaka tintsumi ta ka Makhuvele eka buku ya Mahatlane va vula leswaku va kombela mati hi ku humesa makumembirhi wa tirhandi.

Loko swo lovola swi herile na mati ma komberiwile, kutani va pfumelelana leswaku va lulamisa ntirho wo hlomisa nhwana ku ya evukatini bya yena. Hi nkarhi wa xidyambu

loko se vakon'wana va lela, a va famba va karhi va yimbelela va tsakile va vula leswaku hi famba na ye nsati wa hina ha n'wi lava a ya swekela Magezi. Hambiloko nuna wa kona a nga ri Magezi vito ra yena, vito leri a ri tirhisiwa eka risimu leri hi rera Magezi.

Vakon'wana lavaya vo rhanga va sala loko lavan'wana va lela va famba hi nkarhi wa xidyambu. Ku vuriwa leswaku va sala va etlerisa cuma, kutani a va heta vhiki va ri kwale vukweni va ri karhi va dlayeriwa tihuku to xevisiwa hi tona, hikuva hi Xitsonga swa yila ku xevisa vakon'wana hi miroho kumbe swin'wana handle ka nyama ya huku. Loko va ri kwale vukon'wanini va tshama endlwini va karhi va cheleriwa mati yo hlamba no swekeriwa swakudya hi tinxangwani. Hi nkarhi lowu va lavaka ku huma va beriwa hi moya, va famba hi ku nonoka loko va ri la ndzeni ka ndyangu naswona a va nga pfumeleriwi ku ambala swa le milengeni hambu dyambu ro hisa njhani. Kutani loko se ku herile vhiki va lela va tlhelela ekaya.

Loko vakon'wana va tlherile, va le kaya ka nhwana va sweka byalwa bya mati (hi leswaku byalwa byo hlomisa), kutani vakon'wana va tlhela va vuya loko byi vupfile va ta hlomisa nsati wa ka vona. Va tlhelela hi xitalo ku ri majaha, madoda kun'we na vatswatsi va xisati. Lava nga ta eku hlomiseni ka nhwana loko se va fika le vukon'wanini va haxiwa hi vulongo bya tihomu, yi ri ndlela yo va amukela. Ku ta ciniwa ku tsakiwa vusiku hinkwabyo va ri karhi va yimbelela tinsimu to fana na: Hi lava mati mazinyongwa. Loko ri xa nampundzu va dlayeriwa homu va dya ku tsakiwa kutani hi nkarhi wa xidyambu loko ku phahliwile va ti tekela hlomisa ra vona va ya ekaya ku ri karhi ku yimbeleriwa tinsimu to hlomisa.

Va le kaya ka nhwana va sala va lunghisa ntirho wo hlomisa n'wana wa vona. Ku swekiwa byalwa lebyi vuriwaka leswaku i bya mati. Byi thyiwe vito leri hikuva vakon'wana va kombele mati naswona a swi tiveka leswaku lowa nhwana loko a hloma le vukatini hi yena a nga ta ka mati a wisisa n'wingi wa yena. Loko byalwa byi vupfile vakon'wana va tlhela va vuya ku ta cina va tsaka le vukon'wanini, madyambu yalawa

loko va fika a va kuma va le vukweni va lunghekile, a ku pfuviwa vulongo leswaku vakon'wana loko va fika va ta cheriwa hi byona, yi ri ndlela yo tsakela ku hlomisiwa ka nhwana wa vona. Vakon'wana na vona va ta va tilulamisile hikuva va swi tiva leswaku va ya hlangana na yini.

Ku ciniwa vusiku hinkwabyo kutani loko ri xa vakon'wana va tlhaveriwa homu va nyikiwa na byalwa lebyi lulamisiweke kwala mutini, byi nga ri byona lebyo ya xaviwa ku n'wana. Homu leyi tlhaviweke i ya vakon'wana hinkwayo loko yi va tsandza ku dya va heta va rhwala va famba na yona, kambe va fanele ku siya voko ra n'wini wa muti. Nyama ya voko leyi siyiwaka yi vuriwa leswaku i musumo wo sumela n'wini wa muti ku ri ku dlayiwe homu yo xevisa no longisa vakon'wana.

3.4.2 KU LAYA NHWANA LOKO A NGE SE YA EVUKATINI

Hi nkarhi wa xidyambu va lela se va tlhelela ekaya, kambe loko va nga se famba na nhwana loyi se a vuriwaka hlomisa, vakhegula va va na nkarhi wo tshama ehansi na lowa nhwana va n'wi laya. Ku laya i ku nyika switsundzuxo leswi munhu a faneleke ku ya hanyisa swona laha a ya ka kona. Vakhegula va ta kombisa nhwana hi leswi a faneleke ku ya hanyisa swona na vingi, vahariva kun'we na nuna wa yena. A swi nga pfumeleriwi ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga leswaku nhwana a hloma a ya evukatini a nga nyikiwanga switsundzuxo swa leswaku u fanele a ya hanyisa ku yina na va vukati bya yena. Mahatlane (1997:51) u vula leswi landzelaka hi mhaka leyi:

Se ndzi vulavula ro hetelela na wena emahlweni ka vakhegula lava wena Topisa. N'wananga vukati va kandza hi mbilu. U nga yi u ya hi nyumisa u kulela nuna wa wena. Wanuna i wa vavasati, wansati i wa wanuna. Wanuna i

xiphaphana xa mati layo tititi, ya tima torha. Wanuna i tata wa wena.

Mahatlane (1997:52) u ya emahlweni a boxa leswi landzelaka hi tlhelo ra timbuva leti nyikiwaka nhwana loko a nga se famba ku ya evukatini:

Wanuna u tshama a ri wanuna emuntini wa yena. Loko u n'wi vona a vuya a hlundzukile kumbe a karihile kumbe a ku karihela, u nga n'wi hlamuli n'wananga. Loko u nga swi koti ku tikhoma hatlisa u teka ndzheko wa mati u nwa u fundza leswaku u ta tsandzeka ku n'wi hlamula.

Marito ya Mahatlane ya tiyisisa leswaku nhwana a nga fambi ku ya evukatini a nga nyikiwanga timbuva ku nga leswi a languteriwaka ku ya hanyisa swona evukatini.

Swin'wana swa leswi a byeriwa swona lowa nhwana a ku ri leswaku a nga rhuketeri vingi va yena, vana va le vukatini a va rhumiwi naswona a va vuriwi ku wena, va fundzhiwa. Nakambe a fanele ku swi tiva leswaku vingi va nyikiwa swakudya va tlhela va hlantsweriwa mpahla na ku va kukulela laha va etlelaka kona.

3.4.3 KU PHAHLIWA KA NHWANA A NGA SE HLOMISIWA

Loko va hetile ku n'wi laya, a fanele ku ya tshama egandzelweni va n'wi phahla hi ku tivisa va le hansi leswaku se wa famba n'wana ku ya evukatini. Nhwana na jaha va andlaleriwa sangu va tshama eka rona va nava milenge leswaku va ta phahla. Leswi a swi endliwa hi ku tshemba leswaku vakokwana wa yena lava hundzeke emisaveni va ta kota ku ya n'wi hlayisa le vukatini kun'we na ku n'wi katekisa hi ku pfula rhumbu ra

mbeleko leswaku a ta ya veleka swihlangi hi ku olova. Swa ku phahliwa ka nhwana loyi a lavaka ku ya vukatini swi seketeriwa hi Rikhotso (1985:28):

Loyi a phahlaka siku relero i tata wa nhwana. Loko a nga ri na tata wa yena ku nga phahla hahani wa yena kumbe kokwa wa yena.

Rikhotso (1985:28) u ya emahlweni a ku:

Jaha ri komberiwa ku humesa mali ya gadzelo. Tata wa nhwana va fundza byalwa-vusila a huhutela jaha ni nhwana enhlaneni ni le xikandzeni. U sumela swikwembu leswaku swi katekisa vatekani.

Mitshaho leyi yi kombisa leswaku loko n'wana a suka kahle hi nawu a swi nga endleki leswaku a famba a nga phahliwanga egandzelweni ra ka vona ku ri ndlela yo katekisa yena na jaha leri n'wi tekaka. Na kona ku phahliwa loku a ku endliwa endzhaku ka loko jaha ri humisile mali yo karhi leyi ri nga ta komberiwa ku humesa yona hi vakon'wana va yena. Ku layiwa swi seketeriwa hi Rikhotso (1985:28) loko a ku:

Nhwana u layiwa hi maxaka ya yena leswaku a nga va khomisi tingana evukatini bya yena, u fanele a tikhoma vumunhu. A nga yivi ni ku rhuketela vingi.

3.4.4 Ku korhoka

Lava nga ta heleketa nhwana loyi va katsa madoda, vatswatsi kun'we na vanhvana lava nga ta sala na yena loko lavakulu se va tlhelerile ekaya. Mazinyongwa kumbe nxangwani hi loyi a nga ta sala a tshamanyana tin'hweti na hlomisa loko hinkwavo va tlherile.

Vanhvana lava heleketaka hlomisa kun'we na rona va vuriwa vakorhoki, kutani loko va ri le vukatini ku vuriwa leswaku va yi eku korhokeni. Ntirho wa vona loko va ri le ku korhokeni i ku vindzuka va kukula, ku ya ka mati, ku tshova tihunyi kun'we no swekela vandyangu. Tani hi vakon'wana, na vona va famba hi ku nonoka laha xikarhi ka ndyangu. Loko va fika enyangweni ya yindlu va nghena hi ku kasa hi matsolo. Mati kun'we na tona tihunyi loko va vuya na swona va fika va khinsama va rhwele kutani vandyangu va va rhula. Etihunyini va heleketiwa hi majaha, hi vona va tlhelaka va va pfuna ku tsema tihunyi.

Loko ku fika nkarhi wo wisa, vakorhoki na majaha lawa ya tinxangwani va etlela eka yindlu yin'we. Muteki loko a ri kona a ku vekelewa nkumba kumbe lakani leswaku loko a etlela a nga voniwi hi tinxangwani ta lowa nhwana kumbe nsati wa yena. Hlomisa ri vekelewa ceka kumbe duku enhlokweni naswona ceka lowu wu vuriwa nturhu, loko a fanele a wu susa ku humesiwa mali hi vingi va yena.

Ku fika nkarhi lowu se nxangwani a nga ta laveriwa vatswatsi va n'wi heleketa ekaya, kutani n'wini wa vukati a sala. Hi kona loko se a hlomile ku ta sungula ndyangu, migingiriko na ku tsandzeka ka yena i nkarhi wa ku swi vonaka hikuva hinkwavo va-heleketi se va fambini.

NDZIMA YA 4

4. MAHANYELO EXIKARHI KA HLOMISA NA VA VUKATI

4.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi nga hundza hi hlamuserile leswaku hlomisa se ri sele, lavo heleketa ku katsa na yona nxangwani se va tlhelerile emakaya . Lava se a nga sala a langutane na vona i vatswari va nuna lava va vuriwaka vingi hi Xitsonga, kun'we na vahariva ku nga vamakwavo wa nuna. Tanihi leswi a nga suka a layiwile hi vakhegula, nhwana u fanele ku kombisa vumunhu ni leswaku u huma emutini lowu nga na nawu. Loko hi vulavula hi mahanyelo endyangwini hi lava ku komba matikhomele exikarhi ka:

4.1.1 Hlomisa na nuna

4.1.2 Hlomisa na vingi. (vatswari va nuna)

4.1.3 Hlomisa na vahariva. (vamakwavo wa nuna)

4.1.4 Hlomisa na vana lava va ha ri ku vantsongo.

4.1.1 Hlomisa na nuna

Hakanyingi jaha loko ri hlomisile a ri fanele ku ya lava ntirho ri ta kota ku hlayisa ndyangu lowu ri nga wu sungula. Kutani wansati a fanele ku sala ekaya a hlayisa vatswari va nuna wakwe. Loko jaha ri fambise sweswo a swi endleka a ya heta lembe kumbe mambirhi a nga se vuya ekaya. Loko va lo va na nkateko wo loyi wa nhwana a tika hi mikarhi yaleyi a nga hlomisiwa hi yona, a a ta veleka n'wana a tlhela a kota ku famba no vulavula tata wa kona a nga se vuya, kambe leswi a swi nga onhi vuxaka exikarhi ka nuna na nsati hikuva wansati a sala a tshamile a tihlayisa a rindzela ku vuya

ka nuna wakwe. Lowa nuna loko a tshika a vuyile, a ku va ntsako lowunkulu endyangwini. Wanuna loko a ri eku singileni loko a rhumela mali ekaya a yi khomiwa hi mukhalabya kumbe mukhegula (vatswari) ku nga ri ku yi khomiwa hi nsati wa yena. Lowu a wu ri wona nawu kumbe maendlelo ya kona eka ndyangu wun'wana na wun'wana wa Vatsonga laha ku nga na wanuna loyi a tirhaka exilungwini.

Loko wanuna a vuya ekaya a kumeka a xavele nsati miceka, lomu ku nga na mayada, swihatimani, n'wamajavula, n'wamatshama-ntavuya na yin'wana yo tala, kambe loko a fika na swona swi ta sungula swi yisiwa egandzelweni swi ya phahliwa, kutani a nyiketwa swona hi n'wingi wa yena lowa xisati. Wansati a fanele a hanya hi ndlela yo kombisa xichavo na ku titsongahata eka nuna wa yena. Wansati wa Mutsonga a swi yila eka yena ku nyiketana na nuna hi marito. Loko a nyika nuna swakudya a fanele ku khinsama ehansi hambiloko a vulavula na yena a veka tsolo ehansi. Hinkwaswo leswi a swi endla leswaku wanuna a languteka kumbe ku vonaka a ri yena nhloko ya muti hakunene. Matikhomelo lawa a ya endla leswaku wanuna a rhandza nsati wa yena hi ku hetiseka.

Wansati a nga etleli ku kondza dyambu ri huma, kambe a vindzuka a ya ka mati enambyeni leswaku a vuya a swekela nuna wa yena vuswa ka ha ri mixo swinene. Tanihi leswi a ku ri hava tiya, wanuna wa muti a swekeriwa vuswa bya xibasa ka ha ri mpundzu, a ku vuriwa leswaku i ku ba xa Magezi. U ta ya rhendzeleka na vavanuna-kuloni se a dyile.

4.1.2 Hlomisa na vingi

Eka tindzima leti nga hundza hi kombisiwa leswaku kun'wana vatswari hi vona a va lulamisa ta matekanelo ya vana va vona, kutani leswi hi swona leswi a swi lawula vuxaka exikarhi ka vatswari va jaha kun'we na nsati wa n'wana wa vona. Laha ku kumekaka leswaku nhwana loyi u tsakeriwe hi vona vatswari lava, a ta tshama hi ku

rhula, hambiloko o va na swiendlo swo ka swi nga amukeleki swo fana na vulolo, rirhandzu leri hi rona a ri ta fihla hinkwaswo swiendlo swa nhwana loyi. Vingi lava a va yima na yena na loko nuna o lava ku n'wi khoelela, kambe loko a nga laviwangi hi vona a ta tshama hi ku tiyisela. Swisandzu leswi katsaka vuloyi, vulolo, mona na hinkwaswo leswi yelanaka na swona u ta vuriwa swona, hambi o va sindzela laha va etlelaka kona, a sweka a tlhela a va khinsamela, a swi ta hundzuka swa hava.

4.1.3 Hlomisa na vahariva

Hi kombile eku sunguleni leswaku kun'wana jaha a ri vulavuriseriwa nhwana loyi ri nga ta n'wi teka hi vamakwavo wa rona va xisati. Vamakwavo wa jaha va vuriwa vahariva eka nsati loyi a n'wi tekeke. Eka xiyimo lexi na kona nhwana loyi a nga gangisiwa hi vahariva hikuva va vone mahanyelo na migingiriko ya yena, nhwana loyi a ta dya na swa le mpfungwe eka vahariva va yena. Eka swo tala a va ta yima na yena na loko a tshuka a holovile na nuna. A swi ta antswa a tshama evukatini byolebyo hambiloko nuna a nga ha n'wi rhandzi. Kambe loko a lo vulavurisiwa hi lowa jaha, a hanya ku tika swinene. Loko vahariva lava va vhaka ekaya, a va ta xopela xin'wana na xin'wana lexi xi endliwaka hi nsati loyi. Vahariva a va ri na matimba ya ku byela lowa jaha leswaku wansati loyi a nga kahle swa antswa a hlongoriwa ku tekiwa un'wana.

4.1.4 Hlomisa na vana lava ha ri ku vantsongo

Tani hi leswi a nga layisiwa swona, hlomisa a ri pfumeleriwi ku rhuma vana va laha vukatini hambi yini kumbe yini. Nakambe vana lava a nga fanelanga ku a va vula ku wena kambe a va fundzha, waxisati a vuriwa ku hahani loko lowa xinuna a vuriwa boti kutani ku landzela vito rakwe. Vana lava na vona a va n'wi hlonipha, kambe a va byeriwa leswaku a va fanelanga ku pfuna hlomisa ku tirha, mitirho hinkwayo ya la kaya leyi katsaka ku kukula, ku sweka, ku ka mati, ku tshova tihunyi, ku sindza, ku rima na yin'wana, a yi fanele ku tirhiwa hi hlomisa leri.

4.2 LESWI ENDLIWAKA KU SUKELA LOKO WANSATI A TIKILE KU FIKELA LOKO KU VELEKIWA N'WANA

Loko se hlomisa kumbe na valava nga hloma khale va tika, munhu wo sungula ku swi tiva a ku ri n'wingi wa xisati kumbe hahani wa nuna loko n'wingi a nga ha ri kona. Hahani kumbe kokwana wa lowa wanuna hi vona va nga ta vikela n'wini wa nsati leswaku nsati wa yena u bihile emirini. N'wingi loyi u ta sungula ku teka xitambyana lexi loko n'weti wu vonaka ro sungula a nga ta xi boha fundzu, leyi a yi ri ndlela yo hlayelela hi yona tin'hwetit ta vuyimani bya kona ku endlela ku vona loko khwiri leri a hlomile a ri na rona kumbe ri ri ra n'wana wa vona. Ku tshama ka nh'weti yin'wana na yin'wana a swi vula ku bohiwa ka fundzu eka xitambyana xa kona.

4.2.1 Nkarhi wa ku veleka

Wansati la tikeke loko se masiku ya yena yo veleka ya tshunerile, a fanele ku etelele na vakhegula va karhi va n'wi hlayisa. Leswi a swi endleriwa leswaku loko swivavi swo veleka swi fika a kumeka a ri na vatswatsi lava n'wi pfunaka. Kunene loko nkarhi wu fika vakhegula a va pfunana wansati yaloye leswaku a veleka n'wana hi tindlela leti faneleke. Mana wa n'wana na yena a tala hi ntsako no hlamala leswaku na yena se u ta vuriwa mana wa swimanimani. Leswi swi seketeriwa hi Ntsan'wisi (1954:2)

N'wa-Ridonga u twile a ri na matimba ni ku tsaka ko hlamarisa hikuva a ri na nkateko wo tumbuluxa vutomi emisaveni leyo saseka.

N'wana la nga velekiwa u fanele a kuma dzovo ro n'wi bebula, hi ta tsundzuka leswaku Vatsonga a va tirhisa dzovo ra mbuti ku bebula n'wana, kutani a ku fanele ku kumeka mbuti yi tlhaviwa ku endlela leswaku dzovo ri ta tlhuvutsiwa ku beburiwa n'wana hi rona. Loko ku ri n'wana wa mativula mbuti leyi a yi vuriwa leswaku i ya xidzwele.

N'wana wa mativula eka wansati yaloye hi yena loyi a ku biwa mikulungwana loko a velekiwa, kasi eka wa vumbirhi a ku biwi mikulungwana, kambe ko tsakiwa kunene.

4.2.2 Ku thya vito ra n'wana

Ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga n'wana u thyiwa vito hi kokwani wa xinuna loko a ri wa mufana, kasi loko a ri wa xisati u thyiwa hi kokwani wa xisati. Endzhaku ka loko n'wana a velekiwile wa hlambisiwa kutani a ya kombiwa tata wa yena loko a ri kona ekusuhi. Leswi swi seketeriwa hi Boonzaaier (2008:52)loko a ku:

At birth a child is cleansed and shown to his/her father before receiving a forename from the grandfather (if it is a boy) or grandmother if it is a girl. The name is announced about a month after the birth. No special ceremony is involved.

Eka swiyimo swin'wana laha n'wana a rilaka a nga miyeli, vakokwani a va boheka ku lava n'anga yi ta hlhluvela vito ra n'wana. Hakanyingi vito leri hlhluveriwaka hi n'anga ri va ri ri ra vakokwana va kwala ndyangu lava hundzeke emisaveni, kumbe a rilela vito ra le ka vakokwana laha mana wa kona a nga velekiwa kona, kambe leswi a swi talanga ku humelela. N'wana hi xitalo u rilela vito ra mikwembu ya le ka tata wa yena. Ntirho wo hlhluvela vito wu endliwa hi mukhegula, kokwana wa n'wana, kumbe hahani

wa ndyangu loko ku ri hi leswaku mukhegula a nga ha ri kona. Leswi swi seketeriwa hi Ntsan'wisi (1954:6) loko a ku:

Va vitanile nyamusoro n'anga yo
duma swinene ku ta hlahluvela
vito ra n'wana.

Mikarhi yin'wana n'wana u thyiwa vito hi mukhegula loyi a nga pfuna wansati ku veleka. Mavito ya khale a ya thyiwa ku ya hi leswi humelelaka hi nkarhi wolowo, xikombiso n'wana a thyiwa vito ra Rifumuni loko a velekiwa hi nkarhi lowu ku nga lova vanhu vandyangu hi ku landzelelana. Vito ra Hetisani a ri thyiwa eka n'wana loyi a tlandlamaka vana lava nga lova eka manana yaloye, kutani vito leri a ri thyiwa hi ndlela yo phofula leswaku a va hetisi na yena yaloyi a ha ku velekiwaka.

Endzhaku ka hinkwaswo leswi, ku rhumiwa ntsuni yi ya tivisa va le kaya ka ntswedzana leswaku ku kumekille xihlangi. Lava rhumiwaka a va fanelanga ku famba ximandlamandla, kambe va ya va tamerile xirhundzu xa mavele kumbe n'wahuva.

Va le kaya ka wansati loyi va ta tsutsumela va ya endla leswi hi Xitsonga swi vuriwaka ku xarhela xinkavana xa n'wana, kutani va tlhelela ekaya ku ya tilulamisa leswaku va ta tlhelela kwale vukatini bya n'wana wa vona ku ya cinela xihlangi. Laha ku ta swekiwa byalwa va rhwala va ya le vukatini bya n'wana wa vona, va longa na mapa ya mavele kumbe makhaha yo ridzela n'wana mukapu. Loko va fikile va dlayeriwa homu va dya va ri karhi va cinela n'wana va tsakile. Va ta xwa masiku mambirhi kumbe manharhu, loko se va tlhelela ekaya nyama leyi saleke va longeriwa yona yi phutseriwa hi dzovo va ya nyika tata wa lo wa wansati. Leswi na swona swa tiyisisiwa hi Ntsan'wisi (1954:7) loko a ku:

Va sukile va longisiwile swinene
va rhwale nyama hi dzovo ra

homu leyi nga wa eka Maxele va
ya sumela Muhlari.

Vana va Vatsonga a va kurisiwa hi timitsu, leswi a swi endleriwa leswaku va kula va tiyerile na ku va phephisa eka lava mavondzo kumbe valoyi. Loko se n'wana a kurile a ri na kwala ka malembe manharhu kumbe ku tlula, hi kona mana wa yena a pfumeleriwaka ku tlhelela endlwini ya nuna wa yena.

Ku nghena xikolo a swi nga tolovelekanga eka Vatsonga kutani loko n'wana a kurile, loko a ri wa jaha a ya engomeni a tlhela a dyondzisiwa ku risa timbuti, tihomu, kasi wa xisati a nghena evukhombeni no dyondzisiwa mitirho ya laha kaya leyi katsaka, ku rima, ku ka mati, ku tshova tihunyi, ku sweka na yin'wana leyi yelanaka na yona. Leswi swa ha seketeriwa hi Boonzaaier (2002:60) loko a ku:

After the age of seven, boys look after their fathers' goats. Boys hunt birds and small animals and play games increasing their knowledge. At puberty they undergo initiation where they are educated about tribal history and the duties and responsibilities of married man.

Ku ya hi ntshaho lowu hi nga vula leswaku ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga vana va xinuna na va xisati a va dyondzisiwa ku va na vutihlamuleri lebyi va fanelaka ku byi komba loko se va ri na mindyangu ya vona.

4.2.3 Ku tiyisa n'wana na ku tshungula xa le nhlokweni

N'wana a bohiwa xitshungulu hi n'anga yi ri ndlela yo n'wi tiyisa leswaku valoyi va nga n'wi lowi. N'wana un'wana na un'wana u velekiwa a karhi a tshavatana nhloko, kutani

leswi na swona a swi laveriwa n'anga leswaku yi ta tshungula n'wana ku a nga karhateki ngopfu.

4.2.4 N'wana a humesiwa endlwini

Loko n'wana a ha ku velekiwa u tshama endlwini na mana wa yena naswona a swi pfumeleriwi leswaku a khomiwa hi munhu un'wana na n'wana ku fikela loko xinkavana xi wile. Endzhaku ka ku wa ka xinkavana, mukhegula u sweka matshutshu lama katsiweke na murhi wo huma en'angeni leyi nga thusa n'wana. Mana wa n'wana u tshama enyangweni a tlakule n'wana a n'wi pfula xikhwidyana ngopfu hi laha nkaveni. Vana lavo tlhariha va nusa matshutshu va karhi va tsutsuma va jika hi yindlu va yimbelela risimu ra "rihojahoja tshika n'wananga". Loko va karhi va endla leswi va vuya va ta ba xinkavana xa n'wana hi matshutshu. Va ta endlisa sweswo ku kondza mukhegula a va yimisa. Hi ndlela leyi n'wana u va se a humesiwile endlwini a ta hamba a tshama kwala handle a karhi a tlakuriwa no beburiwa hi kokwana na vamaqwavo va yena loko a nga ri mativula.

4.2.5 Swakudya swa n'wana la ha ku velekiwaka

Ricece a ri ridzeriwa mukapu wo vevuka ri khulisiwa kunene. Mukapu lowu a wu swekiwa hi mati lawa ya nga lovekiwa na timitsu to huma eka n'anga, yi ri ndlela yo tiyisa na ku tshungula xa le nhlokweni ya n'wana.

4.2.6 N'wana a biwa hi milobyana

Loko n'wana a ri karhi a kula u va na karhi lowu ku vuriwaka leswaku u biwe hi milombyana. Leswi a swi humelela loko n'wana a sungula ku rila a nga miyeli, kutani miri wakwe wu hisa hi ndlela yo ka yi nga tollovelekangi. N'wana a hetelela a oma miri

hinkwawo, a basuluka mahlo swi endla onge u lo lova kasi u va a lo titivala. Mana wa n'wana a tsundzuxiwa ku ka a nga rili loko leswi hinkwaswo swi humelela hikuva n'wana a nga hundzuka xilema kumbe a va lutselutse ro tshamela ku huma rihlakahla hikuva a rileriwile loko a biwa hi milombyana.

Leswi a swi fanele swi endliwa a ku ri ku lava n'anga yi ta boha n'wana switshungulo endzhaku ka sweswo n'wana a ya vumbuludziwa etaleni, a tlhela a hoxiwa elwangini ra yindlu hi laha nyangweni kutani va n'wi lata ehansi va teka rihlelo va n'wi peperhela ku kondza a pfuka, ku va kona loko milombyana yi fambile. Milombyana yi ba n'wana kan'we eka vutomi bya yena.

4.2.7 N'wana a tshikisiwa ku mama/lumuriwa

Ku tshikisa n'wana ku mama kumbe ku lumula a swi nga endliwi hi mana wa n'wana a ri yexe, kambe a swi fanele ku tiviwa hi tata wa n'wana kun'we na n'wing. N'wana a lumuriwa eveleni ra mana wa yena loko se malembe ya yena ma pfumela leswaku a nga tlhandlamiwa hi n'wana un'wana. Matshikiselo ya kona a ku totiwa viriviri eka tinhlungu ta mana wa yena, kutani loko a mama a twa ku bava ku va kona loko a hambanile na vele ra mana wakwe. Ku sukela kwalaho n'wana u ya etlela na kokwana wa yena.

Eka xiyimo lexi ku kumekaka leswaku wansati u veleka vana va rimbewu rin'we, n'anga a yi laviwa leswaku wansati loyi a tshunguriwa. Nuna na nsati va fanele ku ya kuma n'anga leswaku yi ta hundzuluxa nyoka ya wansati yo veleka. Maendlelo ya kona a ku ri ku siku n'wana a velekiwaka a hatla a hundzuluxiwa naswona dzovo leri nga ta tirhisiwa ku n'wi bebula ri fanele ri totiwa murhi ri tlhela ri hundzuluxiwa. Hi ndlela leyi loko wansati loyi a tlhela a tika, u ta veleka n'wana wa rimbewu rin'wana.

4.3 MAKURISELO YA VANA ENDYANGWINI WA TSHENGWE

Ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga vavasati hambu valo tala njhani a va boheka ku tshama ndhawu yin'we tani hi ndyangu. Hi ntolovelu laha ku nga na tshengwe na vana va kumeka va hlayile. Leswi a swi endla wanuna a tinyungubyisa hi ku vula leswaku u na ndyangu wukulu naswona a nga tsandzeki ku wu singilela, kambe leswi a swi endliwa hikuva vanhu lava a va rima masimu, ku dyiwa swa le masin'wini, mavele, n'wahuva, maxalani/makhaha. Miroho ya le masin'wini a ku ri xona xixevo xa kona. Eka mindyangu leyi ku nga fuyiwa tihomu, masi ya tona a ku ri xin'wana xa swixevo leswi a swi tirhisiwa. Hi ndlela leyi a swi olova ku va na ndyangu lowukulu hikuva a swi nga durhi ku wu hlayisa.

Vavasati lavantsongo hi vona va swekelaka vana kun'we na ndyangu hinkwawo. Loko ri xa a swi nga kali swi lava ku vutisa ku i mani a endlaka yini, kambe un'wana na un'wana a tiva ntirho wa yena. Na vona vana a va swi tiva leswaku loko va twa ndlala va byela mani.

Swakudya swi swekiwa hi poto rin'we, vana va vafana va dya ndhawu yin'we kasi na lava va vanhwana va endlisa sweswo. Hi ta swi tiva leswaku mhaka ya swicele a yi nga talangi hambu eka mindyangu leyikulu, vamaana wa vana lava a va va hlayisa ku ringana na loko ku nga ri vana va vona, kambe a va kuma ku hlayisiwa ko ringana tanihi loko va ri vana va tatana un'we.

Ntirho wa wansati lonkulu a ku ri ku pfuna mukhegula (n'wingi) wa yena ku tirha mitirho ya le masin'wini kun'we no bebula vana va vakatikuloni loko va ri eku tirheni ka mitirho ya laha kaya.

Vakhalabye na vakhegula na vona a va ri na xiave eku kuriseni ka vana. Hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga vana va vafana a va nga pfumeleriwi ku xuxa exitangeni na vavasati, kambe a ku tshiveriwa ndzilo ehandle ekusuhi na nyangwa wo nghena emutini. Ndhawu leyi a ku vuriwa leswaku hi le hubyeni. Laha hi kona mukhalabye wa muti a tshama kona na majaha va dyondzisiwa mahlotele ya swiharhi swa nhova kun'we na yin'wana mitirho leyi lulameleke ku tirhiwa hi vana va xinuna. Mitirho leyi yi faneleke ku tirhiwa hi vaxisati. Hi ta tsundzuka leswaku khale a ku ri na mitirho leyi a ku vuriwa leswaku i ya vaxinuna na leyi a yi ri ya vaxisati.

Vana a va dyondzisiwa na leswaku lowa jaha loko a vulavula na lavakulu kumbe ku nyiketa xo karhi a fanele ku tlutlama kasi nhwana yena a khinsama ehansi hi matsolo. Lowu a wu ri nhlonipho lowu n'wana wa Mutsonga a fanele a wu kombisa eka lavakulu eka yena.

Hi Xitsonga ku vuriwa leswaku "n'wana a hi wa un'we". Leswi a swi vula leswaku mutswari a nga rhuma n'wana un'wana na un'wana loyi a hlanganaka na yena. Naswona n'wana loko a kumeka a ri karhi a endla swo hamboloka hi munhu lonkulu hambu a nga ri xaka ra yena a ri na fanelo yo tshinya n'wana yaloye hi nomo kumbe hambu ku ri kona ku n'wi xupula hi nkhavi.

Vana loko se va kurile ku ringana kwala ka khumenhungu (18) wa malambe vaxinuna va ya engomeni, kasi lava xisati va khombisiwa.

Kasi loko ku ri vana va vanhvana a va xuxa exitangeni va ri karhi va hlayeriwa mitsheketo hi kokwana wa xisati. Laha na kona a va kuma nkarhi wo dyondzisiwa mitirho leyi yi faneleke ku tirhiwa hi vaxisati.

4.3.1 Swiyila leswi kongomaneke na majaha na vanhwana

Ku na swakudya leswi tithugamama (vanhwana lava nga se cineriwaka/vukhomba) a ti nga pfumeleriwi ku swi dya. Swona swi katsa mandza ya huku, nyama ya huku kun'we na timanga to katingiwa. Ku vuriwa leswaku xihandzamatala a nga ta yiva nyama ya kona loko se a ri evukatini kutani a poyileka hiku tiva ku nandziha ka yona. Kasi na wona matandza a ku chaviwa leswaku tihuku ta vingi loko ti tshikela a nga ta ti dyela mandza ya tona. Hi tlhelo ra timanga to oxiwa a ku chaviwa leswaku a nga ta tsandzeka ku hlaya milawu ya vukhomba hi ku khohlorisiwa hi makamba ya timanga leto oxiwa kunene.

Swiyila swin'wana leswi a swi khumba vana va xisati a ku ri leswaku a va fanelanga ku chaya noti hambu ku nga va nhlekanhi kumbe na madyambu. A va nga fanelanga nakambe ku kukula endlwini ni vusiku. A va tlhela va aleriwa ku sweka vuswa loko se dyambu riperile ku vuriwa leswaku va nga ta sweka na makhongoloti va nga swi voni. Kambe leswi a swo endleriwa leswaku va dyondza ku endla mitirho dyambu ra ha vona.

Majaha na wona ku na leswi a va nga pfumeleriwi ku swi endla ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga, ku chaya noti endlwini kumbe na vusiku, ku dya mandza loko va nga se ya engomeni naswona a ku ri xiyila. A va nga pfumeleriwi na ku tshama ehenhla ka ma sweko. Ku tshama ehenhla ka tshuri leri ku kandzeriwaka ka rona mavele na timanga na swona a swi ri xiyila. Nhlamuselo ya leswaku swi yila yini a yi nga ri kona, kambe hi ku vana va kona a va yingisa no hlonipha vatswari, ku byeriwa ku leswi a swi endlwi swa yila, a va swi teka va hanya no kurisiwa hi swona.

Lexi a xi endla leswaku majaha ya aleriwa ku dya mandza va nga se ya ngomeni a ku vuriwa leswaku ya nga ta bamula ya huma hi le thavathaveni loko va fika le ngomeni ya xinuna.

4.4 VUKHOMBA

Vukhomba byi na vuxaka na nhlokomhaka, hikuva ku khombisa ntombhi a yi ri yona ndlela yo tivisa leswaku se u kurile. Leswi hi swona a swi endla leswaku loko nhwana a huma evukhombeni vanhu va sungula ku nghena va ta n'wu vulavurisa. Evukhombeni nhwana u dyondzisiwa ku tiyisela hambiloko swi tika, hikuva evukatini u ya hlangana na leswi lavaka wansati wo tiya mbilu. Tidyondzo ta le vukhombeni hi tona ti endlaka leswaku ku dlaya vukati swi nga ti emiehleketweni ya vavasati.

Hi siku ra 20 Ndzhati 2013 ndzi endzerile kokwani Javurisa Baloyi va le ka Mavambe ku ya twisisa hi vukhomba eka Vatsonga. Loko nhwana a nga se khomba u fanele a sungula a vona masiku ya yena leswi hi Xitsonga xo hlantsweka va nge i ku "hlamba". Siku ro sungula ra yena ro vona minkarhi ya kona u byela kokwana kumbe hahani, kutani ku biwa minkulungwana va tsaka. Eku heteleleni ku tivisiwa tata wa n'wana leswaku n'wana wa yena se u kurile. Loko nhwana a vonakile leswaku se u ringanele ku khombisiwa a va nga tekeli ku n'wi khombisa hi nkarhi wolowo, kambe a ku rindzeriwa vuxika bya lembe leri landzelaka hikuva tikhomba a ti cineriwa hi nkarhi wa xirhami.

Loko se ku lulamisiwile swo sweka hi swona byalwa bya tikhomba, ku nga mavele, n'wahuva na maxalani kun'we na timhaka to sweka tihove, khomba yi lunghiseriwa ku nghena. Hi siku leri tlhandlamiwaka hi leri khomba yi nga ta nghena hi rona, vakhegula va hlengeletana leswaku va ta dzaha fole. Mativisanelo ya kona a ku khiwa xirhabyana lexi nga na matluka yo hlayanyana xi fambisiwa ku suka ka muti wolowo khomba yi nga ta nghena kona va ri karhi va nyiketana. Xirhabyana lexi xi vuriwa xitluka. Xitluka xi khomiwa no fambisiwa hi lava nga khomba ntsena. Minkarhi yin'wana a swi endleka leswaku vanhvana va nghena evukhombeni va hlayile, va nghenela eka yindlu yin'we leswi a swi ya hi ntwanano wa vatswari kumbe maxaka.

Hi siku leri yi ngenaka ha rona yi fanele ku va yi nga voniwi hi vanhu. U tshamisiwa enhoveni kumbe endlwini ya le mutini wun'wana dyambu hinkwaro. Nhwana u ta yiseriwa swakudya hi vanhvana lava nga rhanga va khomba. Vanhwana lava va ta tlhela va dzumba na yena va ri karhi va n'wi chavisa hi ku n'wi byela leswi a nga ta ya hlangana na swona namadyambu.

Loko se dyambu ri perile, hi nkarhi wa maxuxu u tekiwa a yisiwa enkayeni hi vatswatsi va kwala mugangeni kun'we na vanhvana lava nga khomba eka lembe leri nga hundza. Endzhaku ka masiku manharhu khomba yi ngenile va tlhela va hlengeletana va ya pfula xingomana. Exikarhi ka lava nga rhanga va khomba ku komberiwa un'we leswaku a ta tshama na xikhombana. Munhu loyi u vuriwa mudzabi.

Ni mixo swinene khomba yi vindzuka yi ya enambyeni laha vatswatsi kun'we na mudzabi va nga ta yi landza loko ri xile, hi nkarhi wa masana va ya yi peta ematini lamo titimela kwale nambyeni kutani endzhaku ka sweswo a tsavuriwa va tlhelela na yena kaya va karhi va yimbelela tinsimu ta le vukhombeni. Loko a ri kusuhi no fika ekaya swihlangi swa tumbela kutani a nghena hi ku tsutsuma a funengetiwile nhloko hi nceka ku sala ntsena mahlo leswaku a kota ku vona ndlela.

Endzhaku ka ku sweka swakudya kwale ndlwini ya khomba, khomba ya dya kutani yi chayeriwa mhalamhala yi huma hi ku tsutsuma yi ya dzumba enhoveni yi karhi yi tshova tihunyi. Hi nkarhi wa mpima vayeni mhalamhala ya biwa na kambe leswaku khomba yi vuya ekaya. Hi maxuxu vatswatsi na vanhvana kuloni va vuya va ta xuxa ku ri karhi ku ciniwa. Khomba yi cina hi ku encenyeta vanhu va kwala kaya kumbe na vamakhelwana. Leswi vuriwaka ku cina swigandlu.

Leswi boxiweke laha henhla swi endleka masiku hinkwawo ku kondza khomba yi humesiwa endlwini. Leswi a ku nga ngeniwi xikolo hi nkarhi wolowo, khomba a yi cineriwa nhweti hinkwayo kumbe ti nhweti timbirhi yi nga se huma. Xikongomelonkulu

xo khombisa vanhwana i ku tivisa majaha leswaku nhwana se u lulamerile ku tekiwa. Xin'wana a ku ri ku dyondzisa nhwana milawu na ku tiyisela eka swiyimo hinkwaswo leswi a nga hlanganaka na swona loko se a nghena evukatini.

Vusiku bya loko tikhomba tita huma hi siku leri landzelaka va tlela va ri karhi va cina vujelejele vusiku hinkwabyo. Loko ri xa nampundzu khomba yi tlhelela kwale nambyeni kutani hi nkarhi wa ndzhenga a landziwa a ya hlambisiwa ku nga ha ri ku tsavuriwa. U ambexiwa n'wandhindhani wuntshwa na miceka yintswa kutani va famba na yena a beburiwile hi un'wana wa vatswatsi, va karhi va yimbelela.

Laha mutini ku va ku ri karhi ku chaya swigubu ku ciniwa no chongoriwa hi ndlela yo tsakisa swinene. Endzhaku ka hinkwaswo leswi vanhu va sungula ku ta va ta vulavurisa ntombi leyi hikuva va swi tiva ku u tiva nawu a nga ha ri xuvuru. Swa yila hi Xitsonga ku va munhu a tekiwa a nga khombangi.

4.5 ENGOMENI

Ngoma na hlokomhaka ya ndzavisiso swi na vuxaka, hi nkarhi lowu majaha va nga engomeni, va dyondzisiwa leswaku se i vavanuna naswona a va ha fanelanga ku tekeriwa ehansi hi vavasati. Va tlhela va dyondzisiwa ta mahanyelo ya wanuna la nga na nsati. Hikokwalaho ka tidyondzo leti, majaha yo tala loko ya huma engomeni va ya eku xambileni leswaku va ta kuma mali yo lovola.

Ku lava ku kuma ku twisisa hi vuenti mayelana na swa le ngomeni kumbe kona ku yimba ndzi endzerile kokwana Ndhen'eza Maluleke va le ka Madonsi exikhulu.

Ngoma tani hi vukhomba na yona a yi va kona hi vuxika. Ku hambana ka kona hi leswi ngoma a yi cineriwa ekule swinene na miti naswona a yi nga vi kona lembe na lembe. A

swi endleka yi yima endzhaku ka ntlhanu wa malembe eka ndhawu yaleyo. Leswi a swi endliwa hi leswi a ku nga yisiwi tindzumulo engomeni, kambe a ku ya majaha lawa se ya nga tiyela.

Munhu loyi a yimisaka ngoma u fanele a ri na vuswikoti eka ntirho lowu, a ko yimisa munhu un'wana na un'wana. Ko tala hi kuma leswaku ntirho lowu wu tirhiwa hi tin'anga ta xintu leti nga swi thwasela swo yimisa tingoma. Lexi va xi endlaka i ku kombela mpfumelelo eka hosi kumbe ndhuna ya ndhawu yaleyo va lavaka ku ba ngoma eka yona.

Loko ngoma yi nga se biwa ku fanele ku sunguriwa ku akiwa yindlu leyikulu leyi vanhu va nga ta yimbela eka yona. Yindlu leyi vuriwa leswaku i sungu na swona yi va yi akiwile hi timhandze na matluka ya mirhi. Majaha loko ya ngenile engomeni ma yimbisiwa va vuriwa minkwerha.

Ku yimba a swi endliwa mahala, kambe kuna mali yo karhi leyi hakeriwaka leswaku n'wana a kota ku yimbisiwa.

Minkwerha yi dyondzisiwa ku tiyisela eka swiyimo swa vutomi ngopfu leswo tika. Va tlhela va dyondzisiwa leswaku a va fanelanga ku deleriwa hi vavasati. Ririmi leri tirhisiwaka engomeni i ririmi ro kongoma, xin'wana na xin'wana xi vuriwa hi vito ra xona swi nga ri na mhaka leswaku i nhlamba.

Swakudya swa le ngomeni i vuswa byo vondziwa na miroho ya mukhusa wa tinyawa leyi nga kandzeriwa. Swakudya leswi swi vuriwa xivonelo hi ririmi ra le ngomeni.

Vanhwanyana lava rhwalaka xivonelo va fika va gangana na vadzabi, kambe byi va byi ri vugangu byo huha hambu leswi van'wana swi nga heleliku kwale nhoveni, kambe va namba va tekana byi va vukati bya mampela. Loko va ri kwale ku swekeleni ka xivonelo

va katingela majaha lawa va nga gangana na wona timanga. Hi nkarhi wo heleketa xivonelo va yisa xikan'we na timanga leto katingiwa. Majaha na wona a ya tlherisela hi ku hoxa mali endzeni ka tindelo leti a ku phameriwa eka tona vuswa.

Vavasati na vanhwana hi vona lava swekaka swakudya leswi va tlhela va swi rhwala va yisa laha swi amukeriwaka kona hi vadzabi, ndhawu leyi xivonelo xi yisiwaka kona ku vuriwa leswaku hi le tiharini. Loko va fika le tiharini vavasati va huwelela va rhwele xivonelo hi tinhloko va ku “ha tshwoo..!” kutani vadzabi va hlamba hi nhlamba va hetelela hi ku ya kwale tiharini va ya teka xivonelo va karhi va yimbelela.

Vakwerha va dya vuswa lebyi va nga xeve hi nchumu, miroho yi dyiwa hi vadzabi na tixolwe ta kwale ngomeni. Na mati a va pfumeleriwi ku nwa, kasi na byona vuswa bya kona va dya va nga hlambanga mavoko. A va pfumeleriwi ku orha ndzilo.

Hi ku famba ka nkarhi ngoma ya hundzulela, ku ciniwa mayiwayiwani. Loko se wu hundzulerile a swa ha bohi ku yisa vuswa na miroho ntsena, kambe ku yisiwa tshopi, tihove, xigwimbi na swin'wana swakudya swa xintu.

Loko swo tshika swi humelela leswaku un'wana wa mikwerha a lova a swi nga vuriwi ekaya, mana wa n'wana u ta vona hi loko a nga n'wi voni n'wana wa yena loko se ku vuyiwa. A swi tsandza hambani n'wana a heleketiwile hi tata wakwe kwale nhoveni, loko a lova a nga ta swi vula hala kaya loko a tshuka a tile ku ta pfuxela.

Loko se mikwerha yi vonaka yi lulamerile ku ya emakaya, ngoma ya tshwa kutani mikwerha yi humesiwa yi ya hlambisiwa yi totiwa tsumani, yi bohiwa miceka yo tshwuka yi tlhela yi khoma minkhavi. Hi nkarhi lowu vito ra mikwerha ra fa kutani va vuriwa swigwamatshuka. Hinkwavo ka vona va vuyela ehosini, kutani endzhaku ka ku

amukeriwa hi minkulungwana, va hambana ku ya hi miti leyi va nga lulamiseriwa ku ya tshama eka yona, ku kondza va ya hlamba tsumani.

Eku vuyeni ka swigwamatshuka ka tsakiwa ku tlhela ku yimbeleriwa ku biwa timhahlamhala na minkulungwana. Tinsimu leti yimbeleriwaka ti katsa va “mbhonjana u chava tsumani” na va “xihlambetwana xa manana”. Loko swigwamatshuka swi nga se hlamba swi tshama ndhawu yin’we, swi ri karhi swi dlayeriwa tihuku siku na siku ku ri karhi ku vuriwa leswaku swi hlantisiwa makondlo ya le nhoveni. Va tlhela va kuma nkarhi wo famba lomu maxakeni va losa va ri karhi va va nyika mali, hi tlhelo va va vutisa mavito ya vona ya le ngomeni.

Majaha loko va vuya engomeni a va ha pfumeli ku vitaniwa hi mavito ya vona ya vuhlangi va ri i ku va simula. Va va se va vuyi na mavito mantshwa yo kota va Gezani, Hlengani, Risimati na man’wana. Loko nkarhi wo hlamba tsumani wu fika va ya eku hlambeni kutani va hangalaka un’wana na un’wana emutini wa tata wa yena.

Van’wana va majaha lawa ya vuyaka engomeni, loko va heta ku hlamba tsumani a va namba va famba va ya eku xambileni. Leswi a swi vangiswa hikuva le ngomeni va byeriwile leswaku se i vavanuna va ntiyiso a va ha ri vafana.

NDZIMA YA 5

LOKO WANUNA A LAVA KU TEKA NSATI WA VUMBIRHI

5.1 Manghenelo

Eka ndhavuko wa Vatsonga wanuna a vonaka a ri la hetisekeke no kota ku hlayisa loko a teka vavasati vo tlula un'we. Loko wanuna a ri na nsati un'we a voniwa a ri munhu wo chava ku vutihlamuleri. Wanuna wa xiviri a fanele a teka tshengwe a tlhela a va na vana vo hlaya swinene. Leswi a swi endla ku a va na makatla na loko a famba endleni. Rito ra yena a ri twala na le hubyeni loko ku tengiwa milandzu hikuva a ku vuriwa leswaku wa swi kota no lawula ndyangu wakwe hambileswi wu nga wukulu.

5.2 Swiave leswi tekiwaku hi vandyangu loko wanuna a lava ku teka nsati un'wana

5.2.1 Xiave xa nsati wo sungula

Hakanyingi a wu ri ntirho wa nsati lowo sungula ku tsundzuxa nuna wa yena leswaku a teka nsati un'wana leswaku va ta pfunana mitirho ya laha mutini, kasi nkarhi wun'wana a ku va ku ri yena wanuna hi yexe a taka na miehleketo yo teka un'wana wansati. Kutani loko va tshame ehansi va vonisana na nsati lowo rhanga, nsati loyi hi yena a nga ta ya a ya vulavurisa nhwana loyi a nga ta n'wi tsakela hikokwalaho ka swivangelo swo karhi leswi katsaka mahanyelo, migingiriko na swin'wana leswi yelanaka na swona. Nkarhi wun'wana hi kuma leswaku wanuna hi yena a byelaka nsati ku ya vulavurisa ntombhi leyi yena (wanuna) a nga yi tsakela. Nsati loyi a a tirha ntirho hinkwawo ku sukela eku gangiseni ku fikela loko ku ya lovorwa handle ko vilela. Loko nhwana a ringeta ku tiarisa nsati loyi hi yena a ta kucetela nhwana hi ku n'wi byela ku u ta

tikayerisa ku dyela na ku hlayisiwa loko a nga pfumeli ku tekiwa hi nuna wa yena. Leswi a swi ta nyanyula nhwana a hatla a pfumela hi ku twisisa leswaku leswi ku vulaka n'wini wa nuna swi na ntiyiso. Mail & Guardians (30 May 2013) yi vula leswi hi mhaka leyi:

According to experts called in to give evidence before court, in Xitsonga tradition it is customary to get the consent of the very least to inform her- when the husband decides to marry another women.

Mhaka leyi boxiweke laha henhla yi tiyisisa xiave lexi tlangiwaka hi nsati wo sungula hi nkarhi lowu nuna wa yena a lavaka ku teka nsati wa vumbirhi.

5.2.2 Xiave xa vatswari

Vatswari na vona va va na rito eka mhaka leyi. Nkarhi wun'wana hi vona va vilelaka loko n'wana wa vona a tshama na nsati un'we, kutani va n'wi kucetela leswaku loko a lava ku va wanuna wa xiviri u fanele a va na vasati vo tlula un'we. Ko tala hi kuma leswaku nsati wa vumbirhi ku tsakeriwa ngopfu makwavo wa nsati lowo sungula kumbe n'wana wa makwavo wa yena lowa xinuna, loyi a vuriwa nhlatswani hi Xitsonga. Leswi swi seketeriwa hi Junod (1938:40) loko a ku:

Clan exogamy is practiced. As a second wife, the first wife's

younger sister or wife's brother's
daughter is preferred.

Leswi a swi endla ku vanhu va khale va tsakela ku teka vama kwavo a va tiva leswaku a va nga ha lovoli ngopfu eka lowa vumbirhi. Xin'wana a ku endleriwa ku hunguta mhaka ya xiloyiloyi, hikuva a va swi tiva leswaku hambani un'wana wa vona a loveriwa hi n'wana ku ta va ku ri hava ku pumbana vuloyi tanihi loko va ri vana va munhu. Kasi a va tlhela va vula leswaku loko un'wana wa vona a tshuka a hundzile emisaveni, loyi a nga ta sala u ta swi kota ku hlayisa vana va makwavo.

5.3 Swivangelo swo wa ku tekiwa nsati wa vumbirhi swi katsa leswi landzelaka:

5.3.1 Loko wansati lonkulu a lovile.

5.3.2 Ku va a nga kumi swihlangi.

5.3.3 Ku va a kuma vana va rimbewu rin'we.

5.3.4 A tshamela ku vabya.

5.3.5 A ri na swikwembu.

Swivangelo leswi a swi endla leswaku ku kumeka hlantswa le kaya ka nsati lonkulu. Nsati lowa vumbirhi u hloma a ri karhi a swi tiva leswaku kuna un'wana wansati. U suka a nyikiwe nawu wa leswaku a kombisa nhlonipho eka nsati lowo rhanga naswona a n'wi vitana ku i mhani. A ku ri hava siku leri nsati lowa vumbirhi a ta kumeka a ri karhi a rhukana nsati lonkulu. Loko a pfuka ni mixo a lulamisela nuna swakudya, a lulamisa xikan'we na swa mhaninkulu. Nakambe a swi tiveka leswaku a nga kolodzani ku tirha mitirho ya laha kaya na nsati lonkulu.

Munhu wa le handle a tekiwa a va nsati wa vumbirhi loko ku kumeka leswaku nsati lonkulu a nga ri na makwavo wa xisati, na loko makwavo wa kona a kumeka a ha ri

ntsongo ku a nga tekiwa hi nkarhi wolowo. Loko se a kurile a tekiwa hi nuna wa hosi ya yena a va na nsati wa vunharhu.

5.4. KU HUMA MUTI

Ku huma muti hi loko n'wana wa xinuna la nga teka a rhurha kumbe a suka emutini wa vatswari va yena a ya aka wa yena muti. Hi ndhavuko wa Vatsonga loko vana va xinuna emutini va hundza un'we, loyi a sungulaka a rhurha hi loyi wa mativula, kambe na yena u pfumeleriwa ku rhurha loko se tindzisana na yena va hlomisile na vona. Va ta rhurhisa sweswo hi ku landzelelana ka ku tlandlamana ka vona. N'wana wa rivotse yena a nga rhurhi, hi yena a salaka emutini wa vatswari va yena a va hlayisa.

Loko swo endlaka leswaku n'wana wa xinuna a ri un'we, kwalaho a nga rhurhi hambilo loko a swi tsakela, ndhavuko wu n'wi sindzisa ku tshama na vatswari va yena.

Xitandi xi laviwa hi tata wakwe lexi yena a nga ta aka murhaga wa yena eka xona. Hi yena tatana nakambe loyi a sungulaka a ya belela mhingu laha yindlu yo sungula yi nga ta akiwa hi kona. Murhaga loko wu herile ku akiwa, ku laviwa n'anga yi ta biya muti va nga se ya va ya tshama. Leswi swi endleriwa leswaku loko valoyi va ta ku ringeni va kuma ku tiyisiwile hi timhamba.

Siku ku rhuhiriwaka a ku nga rhwaliwi tinhundzu dyambu ra ha vona, kambe a ku yimiwa dyambu ri pela ku ri kona va longaka swingolongondwana swa vona va famba. Vaakelani va to hlamala loko ni mixo va vona ku ri na vanhu.

Loko ri xa nampundzu ku tselekiwa ximbitana xa matshutshu ku nga se swekiwa vuswa. Lawa a ya ri wona maendlele ya kona eka murhaga wun'wani na wun'wana. Swakudya leswin'wana swi sala swi lulamisiwa loko matshutshu ya vupfile. Ku va kona loko muti wu sungurile.

Ekusukeni ka vona le xikhulu va khomeriwa na tihuku leswaku va ya fuwa. A swi tiveka leswaku emurhageni tihuku ti tshikela ngopfu naswona a ti hlweli ku tala. A ku kumeka leswaku hambi va lo khomeriwa nkuku na mbhaha hi xinkadyana a ti ta va ti tele swinene. Leswi a swi endla leswaku loko va endzeriwa hi vayeni va nga tlheleli a xikhulu ku ya kombela huku yo xevisa vayeni, kambe a vo hlongorisa ta vona kwala mutini.

5.5. RIFU NA RIFA

Rifu ri va kona endyangu laha ku kumekaka vatekani, kutani leswi swi endla leswaku ku va na vuxaka exikarhi ka nhlokomhaka na rifu. Hi ndhavuko wa Vatsonga ku na milawu leyi landzeleriwa, naswona yi endliwa hi nuna na nsati. Milawu ley yikatsa ku hlamba ndzhaka.

Rifu loko ri humelela emutini a ku tala ku pumbaniwa vuloyi. Loko mufi a nga se lahliwa a va huma ku ya hlhluva ni ku lavisisa leswaku a nga va a dlawe hi yini kumbe hi mani.

Loko ku lova wanunu wa muti a ku hahluriwa xihlungwani xa yindlu leyi a etlela eka yona ku vuriwa leswaku ku fa ka wanunu i ku hahluka ka xihlungwani. A ku khomiwa na tihuku hinkwato ta minkuku ti dlawa, ku endlela leswaku ku nga ha twakali nkuku wu ri karhi wu ringa tani hi leswi n'wini kumbe nhloko ya muti a nga hundza emisaveni.

Nsati kumbe vasati va mufi va tshamisiwa endlwini va tlhela va ambarisiwa minceka ya ntima va boha na duku ra ntima enhlokweni leyi nga byewuriwa yi huma tilayini timbirhi, yin'wani yi suka emombyeni ku ya exikosini, kasi leyin'wana yi suka eka ndleve ya ximatsi ku ya eka ndleve ya xinene.

Vana va laha mutini na vona va kerhiwa misisi va tlhela va endleriwa malapi ya ntima yo vekela enhan'wini. Lexi a xi ri xona xikombiso xa leswaku muti wolowo wu humeleriwile hi nkosi. Swhlangi leswi nga se va ka na manu ngopfu a swi nga byeriwi ta ku lova ka un'wana wa swirho swa ndyangu, loko swo tshuka swi vutisile ku mani wa hina u kwihi a swi byeriwa leswaku u vhakile, u ta vuya.

Ntirho wo cela sirha a wu endliwa vusiku, kutani va lahla loko ri ya eku xeni. Loko munhu a lova namuntlha a ku nga veketeriwa hikuva a ku ri hava swa timochara, a fanele a lahliwa hi vusiku byebyo. Maxaka yo tala ya ndyangu a va sala va ta rila nkosi se ku lahliwile. Leswi a va lahla kwala ndzhaku ka yindlu kumbe exivaleni xa tihomu, loko va fika a va kombiwa sirha, kambe leswi a swi endliwa wa ha ri mixo swinene. Hi Xitsonga ku vuriwa leswaku nkosi a wu boli, kutani maxaka a va ta hi ku siyerisana hambu loko se swi endla tinhweti nkosi wu hundzile.

5.5.1. ENDZHAKU KA NKOSI.

Loko nkosi wu hundzile, wanuna kumbe wansai la loveriweke u sala a ya emahlweni na vutomi, wa tekiwa kumbe a teka. Lexi hi xona xivangelo xa ku katsiwa ka mhaka ya leswi humelelaka endzhaku ka nkos eka ndzavisiso lowu

Loko swo lahla swi herile, vasati va mufi va tshama lembe hinkwaro va ha rila nuna wa vona, va kumeka va ambale swiambalo swa ntima, naswona a va pfumeleriwi ku famba

emitini, va fanele va tshama kwala kaya. Vana na vona va boha lapi leriya ra ntima ra le nhan'wini lembe ri kondza ri hela. Loko munhu a lovele hi nuna u vuriwa noni, kasi muti lowu ku nga lova n'wini wa wona ku vuriwa leswaku hi le machiweni.

Laha ku loveke wansati na kona ku endliwa swo fana, wanuna u fanele ku zilela nsati wa yena lembe hinkwaro, kambe yena a nga ambali ku fana na tinoni, u ambala xidloko xa ntima ku kombisa leswaku u loveriwile hi nsati. Wanuna loyi a nga loveriwa hi nsati u vuriwa nguluve hi Xitsonga. Endzhaku ka lembe mufi a lahliwile, ku lulamisiwa ntirho wo hangalasa nkosi, ku swekiwa byalwa bya misava laha hi kona va muti va hangalasaka nhundzu ya mufi ku nga va swiambalo kun'we na swifuwo loko swi ri kona. Hakanyingi rifa ra swifuwo ri tekiwa hi n'wana wa mativula wa xinuna , kambe loko a ri na mbilu leyinene wa va pambulela na lavan'wana vamakwavo wa yena. N'wana wa mativula hi yena mudya-ndzhaka wa muti.

Nsati wa mufi loko a ha ri ntsongo ku ringana ku a nga ha kuma swihlangi, u langha un'we eka tintsongwana ta nuna wakwe leswaku a sala a va yena a n'wi hlayisaka va tlhela va veleka vana swin'we. Kasi laha ku nga tshengweni na vatukulu va mufi (vana va vamakwavo va xisati va mufi) ndhavuko wa Xitsonga wa va pfumelela ku hlayisa vasati va kokwana wa vona. Kun'wana n'wana wa nsati lonkulu wa swi kota ku sala a hlayisana na mhani ntsongo wa yena.

Vana lava salaka va velekiwa na vamakwavo wa mufi kumbe na vatukulu va mufi, hi Xitsonga va tekiwa va ri vana va mufi hikuva va velekiwile ehenhla ka xuma xa yena. Hambi ko sala ku velekiwa na vana va xisati, loko va tekiwa va vitaniwa hi vito ra mufi. Lexi a xi ta va xihundla xa muti lexi a xi fanele ku fihleriwa vana lava.

Loko ku lovile wansati a ku sala ku tekiwa makwavo wa yena kumbe n'wana wa makwavo wa yena wa xinuna. A ku vuriwa leswaku u ta a ta pfula yindlu ya makwavo kumbe hahani wa yena leyi nga pfaleka hikokwalaho ka rifu.

Lexi a xi nga pfumeleriwi eka vukati lebyi boxiweke laha henhla a ku ri ku tirhisa nhundzu ya wansati loyi a nga lova hi nsati lontshwa. Nhundzu leyi a yi katsa swiambalo, minkumba, timbita kun'we na swingologodwana leswi tirhisiwaka emutini. A ku vuriwa leswaku loko a swi tirhisa u ta veleka vana va malwelwelwe va va na makulu. Loko n'wana va ku u na makulu hi loko a hanya a ri na mahuhelo yo hambana na vana van'wana va tintangha ta yena, kumbe a languteka onge mano ya yena a ya hetisekangi. N'wana wa muxaka lowu u phungela lero a nga twi ku tshinyiwa, loko a tshinyiwa onge vo n'wi vanga ku a yisa emahlweni.

NDZIMA YA 6

6.1 KU SONGASONGA

Nkanelo lowu kun'we na marito hinkwawo lama tirhisiweke eka xitsalwana lexi swi hi kombisa kahle leswaku i swa nkoka ku va munhu a va ni vutivi eka ta matekanelo ya ndhavuko wa Vatsonga.

Hi kholwa leswaku endzhaku ka ku hlaya xitswalwana lexi kun'we na ku kuma no twisisa hi vuenti maendlelo hinkwawo ya ndhavuko, Vatsonga va xiviri va ta swi tsakela ku teka swin'wana leswi va vonaka swi ta pfluxa ndhavuko wa hina va swi tirhisa eka timhaka ta swa vukati.

Lava nga tekiwa etshengweni hi dyondzeni ku suka eka xitsalwana lexi leswaku Vatsonga va khale a va swi kotisa ku yini ku hanya endzeni ka tshengwe ku ri hava swicele.

Na hina hi nga kumiku swihlangi ha pfumela leswaku ku na dyondzo leyi hi nga ta yi kuma yi tlhela yi hi pfuna ku suka eka nkanelo lowu. Tani hi Vatsonga, a hi tshikeni swa "vat en sit" hi tlhelela eka timitsu ta leswaku ndhavuko na maendlelo ya swilo lamo hlonipheka ya tlhela ya vonoka ya ri karhi ya hanya exikarhi ka hina. Hi nga cukumeti ndzhaka leyi vakokwana va nga hi siyela yona, vana va hina a hi vadyondziseni ku tihlayisa leswaku va ta kota ku lovorwa va hlomisiwa hi mahlomiselo ya ndhavuko wa hina.

6.2 SWIBUMABUMELO

Hi ku katsakanya, hi nga bumabumela leswaku hina tani hi Vatsonga, a hi tlheleleni eka timitsu ta hina ni loko hi fambisa timhaka ta swa matekanelo.

I ku navela ka hina ku twa leswaku vakon'wana na vakorhoki va ha kumeka exikarhi ka mindyangu. Swi nga saseka kun'we no tsakisa ku twa leswaku hi minkarhi ya maxuxu vana va hina va majaha na vanhwana va xuxa laha ku nga na vakon'wana kumbe vakorhoki ematshan'wini ya ku va ya xuxa emabyalweni na lomu switarateni.

Mhaka ya "vat en sit" na yona yi nga hunguteka kumbe ku helela makumu loko hinkwerhu tani hi rixaka ra Vatsonga ho khomisana eka mhaka leyi.

Hi tlhela hi bumabumela leswaku timhaka to teka tshengwe ti fanela ti yisiwa emahlweni ku endlela ku hunguta ku hangalaka ka xitsongwatsongwana xa HIV/AIDS ku. Leswi swi nga hunguteka hikuva vavanuna va ta tshama emakaya na vasati va vona handle ko huma va ya eswigangwini. Loko vavasati lava vo tshembeka na yena wanuna a nga humi, mavabyi lawa ya ninginisaka misava hinkwayo ya nga hela.

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

- Abrams, M.H. 1988. A glossary of Literacy terms, Hafcourt Brace College publishers, New York.
- Boonzaaier, C. 2002. Euthasia in Rudimentary Communities: Legal Anthropological Side Notes. *Anthropology Southern Africa* 26 (394), University of Pretoria.
- Cohen, L. and Manion, L. 1989. *Research Methods in Education*, London, Routledge
- Crystal, D. 1992. *The Cambridge Encyclopedia of English Language*, Cambridge University Press.
- Crystal, D. 1992. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge University press.
- Funk and Wagnalls Standard Dictionary of the English Language, International Edition vol.2 1968 Funk and Wagnalls, Bury, United Kingdom.
- Hanks, P. 1979. *Current English Dictionary*. Oxford University Press.
- Hartman, J.B. 1991. *Aspects of Tsonga Law*. Department Of Anthropology and Archaeology, University Of Pretoria.
- Hayward, S. Wikipedia, The Free Encyclopedia.
- Hofsede, G. 1984. *National Cultures and Corporate Cultures Sofla Bulgaria: Klasika Still Publishing House*.
- Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, 2010 8th Edition International Students Edition.
- Junod, H.P. 1938. *Bantu Heritage Swiss Mission of S.A*, Pretoria.
- Kelly W.H. 1945. *The Concept of Culture Salt Lake City: University Of Utah Press*.
- Leech, G. and Short, M. 1987. *Style in fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose* Chemnitz University of Technology.
- Levine, N.E. 1988. *The Dynamics of Polyandry: Kinship, domesticity and population on the Tibet border*. University Of Chicago Press, London.

- Levitas, B. 1983. *Ethnology*, Oxford University Press Southern, U.S.A.
- Lyons, J. 1981. *Language and Linguistics: Introduction*, Cambridge University Press.
- Magubane, P. 1998. *Vanishing Cultures of South Africa. Changing Custom in Changing World*. Struick Publishers, Cape Town.
- Mahatlane, A.D. 2008. *Hlamba vunwa nandzuwe*. Van Schaik Publishers, Cape Town.
- Mail and Guardians 30 May 2013.
- Martins, N.1984.*Writing Discourse: Beyond TheClause*
- Mbiti, J.S. 1969. *African Religions and Philosophy*, Heinemann, London.
- Mickee, A. 2003. *Textual Analysis* Googles Book, Wikipedia (03/06/09).
- Mtombeni, B.K.M. 1966. *Mibya ya Nyekanyek*, Unieboeke, Pretoria.
- Myburgh, A.C. 1981. *Anthropology For South Africa*, 11 Van Schaik (pty) Ltd,Hatfield, Pretoria.
- Ntsan'wisi, H.W.E. 1954. *Masungi M'fana ka Maxele*. Bantu's Publishers Home, Johannesburg.
- Oxford English Dictionary. 1992. Oxford University Press, U.K.
- Rikhotso, F. 1985. *Tolo a nga ha vuyi*, Sasavona Publishers, Braamfontein, S. Africa.
- Roes, F.L. 1992. *The Size Of Societies, Monogamy and Belief in High God supporting Human morality*. Lucas Publishers, Adrian City.
- Royal Anthropological Institute Of Great Britain and Ireland, 1951. *Notes and Queries on Anthropology*. Routledge and K. Paul, London.
- Staffordshire Country Council. 1999. Staffordshire University, London
- Villant, N.G and Harrant, V. 2008. *On the Likelihood of Finding the Right partner in an Arranged Marriage*. *The journal of Socio-Economics* 33,273-280.
- Webster, M. 2008. *Free Online Dictionary*
- West, M. 1976. *Abuntu. An Introduction to the Black People of South Africa*. Struik Publishers, Cape Town.

Westermarck, E. 1921. *The History of Human Marriage*. Macmillan Publishers, London.

Westermarck, E. 1936. *The future of marriage in Western Civilization*. Macmillan Publishers, Harvard University.